

Др Предраг Вукасовић¹

ОД АТЕНТАТА ДО УЛТИМАТУМА: ФОРМАТИВНИ ПЕРИОД ЈУЛСКЕ КРИЗЕ 28. VI – 23. VII 1914.

Апстракт: Овај чланак бави се првим, почетним, формативним периодом Јулске кризе 1914. године, који траје од убиства надвојводе Франца Фердинанда, аустроугарског престолонаследника, 28. јуна, до предаје аустроугарског ултиматума Србији, 23. јула. Писац нема претензије да истражи и опише настанак и узроке Првог светског рата – тема која испуњава многе томове које су написали угледни европски историчари. Ти узроци су сувише сложени и вишеслојни да би се само поменули у једном тексту од двадесетак страница; такав покушај би се нужно морао свести на скромну збирку општих места. Уместо тога, определио сам се за анализу првих двадесет пет дана Јулске кризе, периода у којем су се уобличиле и донеле прве плодове спољнополитичке одлуке три кључна актера кризе (Аустро-Угарске, Немачке и Србије).

Сарајевски атентат имао је двоструки вид: то је био терористички чин екстремно националистичког омладинског покрета Млада Босна, али то је такође био саставни део процеса националне еманципације и ослобођења, који се све бржим темпом одвијао на Балкану почев од избијања српске револуције. Аустријска истрага о овом злочину брзо је обелоданила умешаност неких српских официра у организовање и припрему атентата, као и у пружање логистичке подршке његовим непосредним извршиоцима, али не и било какав дослух владе Србије. На основу доказа које су пружили аустријски истражни органи, аустроугарска влада званично је захтевала од Србије да покрене сопствену истрагу о везама поданика Србије са пуцњевима у Сарајеву. Истовремено, Беч је затражио да Русија изврши притисак на Србију како би она на одговарајући начин удовљила том захтеву. Упркос пуној дипломатској подршци Немачке овим корацима, они беху бесплодни: и Србија и Русија одбиле су да узму у обзир ове релативно умерене захтеве Централних сила. У међувремену, у првој реакцији на Сарајевски атентат, амбасадори Србије у Француској и Русији, Веснић и Спалајковић, изјавили су да је Србија упозорила аустроугарску владу на предстојеће убиство – нешто што је премијер Србије Пашић енергично демантовао у интервјуу за Аз Ест 7. јула и за париско издање New York Herald-a 20. јула. Одбијањем овог аустроугарског захтева у Београду и Петрограду окончала се прва етапа Јулске кризе.

Друга фаза обухватала је процес доношења политичке одлуке о упућивању ултиматума Србији и његово формулисање на начин који гарантује да ће ултиматум бити одбијен. Војни кругови у Аустрији беху склони непосредном нападу на Србију без објаве рата, али се угарски премијер Тиса тврдоглаво супротстављао ратној опцији доказујући да ће сваки напад на Србију покренути руску интервенцију и избијање светског рата учинити много вероватнијим, ако не и неизбежним. Средње решење, усвојено под снажним притиском Немачке – послати Србији неприхватљив ултиматум – беше најнеповољније по саме његове творце: оно је пропуштало ефекат изненађења својствен блицкригу, не

¹ Институт за упоредно право, Београд.

стичући при томе ни привид међународне легитимности за агресиван продор на територију слабијег суседа. Немачки циљеви беху свеобухватнији: док се Двојна монархија борила за свој опстанак против заразних клица националног самоопредељења што су растакале њене унутрашње, делом још средњовековне структуре, Рајх је стремио амбициознијим и неодређенијим циљевима, подељен између очаравајућег освајања Истока и борбе за светску поморску надмоћи. Најзад, Србија није била само невина жртва неизазване стране агресије: офанзивни вид њене политике према Аустро-Угарској, присутнији као опште расположење јавног мнења него као званично формулисан спољнополитички програм владе, имао је за средиште нерешено, можда и нерешиво, југословенско питање у суседној Монархији. Играјући улогу југословенског Пијемонта, Србија је активно поткопавала темеље хабсбуршке подунавске заједнице народа, а обавештенији део србијанске јавности је знао то. Италијански Пијемонт могао је да уједини Италију а да не униши хабсбуршку власт; југословенски Пијемонт то неће моћи.

Трећа и последња фаза формативног периода Јулске кризе протезала се од доношења коначне политичке одлуке о ултиматуму до уручења овог документа влади Србије (14 – 23. јула). Ово одлагање проузрокovala су два засебна чиниоца. Шеф аустријског генералштаба Конрад упозорио је свог министра спољних послова Берхтолда да аустроугарска војска није спремна за објаву рата Србији све до 25. јула, датума када ће летња жетва у земљи бити завршена. С друге стране, обе централне силе желеле су да ултиматум буде предат Београду тек после завршетка руско-француског сусрета на врху у Петрограду, како би се спречиле међусавезничке консултације на највишем нивоу у часу обелодањивања балканске кризе. Немачка дипломатија лажно је убеђивала силе Антанте да немачка влада не зна садржај ултиматума. Немачка је такође навела свог једног савезника на погрешно уверење како она искрено тежи локализацији предстојећег аустријско-српског рата предупређујући могућу руску интервенцију, док је она заправо распиривала рат против Русије и Француске надајући се да ће Велика Британија остати неутрална у том сукобу.

Кључне речи: Немачка, Аустро-Угарска, Србија, Јулска криза

1. Повод и узроци

Разликовање узрока и повода ратова као најупадљивијих историјских догађаја старо је колико и сама историја; оно је уgraђено у темеље историјског начина мишљења и свој класични, по оштрини запажања ретко превазилажен, израз добило је већ у првој књизи Тукидидовог списка о Пелопонеском рату. Међу историчарима сагласност је много чешћа, свеобухватнија и трајнија кад је реч о поводу него у погледу узрока неког збивања. Што је догађај који се истражује крупнији и има шире и далекосежније последице, то је несклад између емпиријске самоочигледности повода и подивљалих спекулација о узроцима све теже савладав. А Први светски рат, највећи војни сукоб у целокупној дотадашњој историји, не беше само најкрвавија кланица, већ и прелом у развојним токовима што ће својим зрачењем обележити наредне деценије. Отуда не чуди што се већ читаво столеће Европљани прегањају око одговорности за рат. Победници су, додуше, покушали да откроишу истину: чл. 231 Версајског мировног уговора посвећен је утврђивању опште одговорности за штете изазване ратом; његов интегрални текст гласи:

Савезничке и придружене владе потврђују а Немачка прихвата одговорност Немачке и њених савезника за изазивање свих губитака и штета којима су савезничке и

придружене владе и њихови држављани били изложени услед рата који им је наметнут агресијом Немачке и њених савезника.²

А у преамбули истог уговора подсећа се да је највећи војни сукоб у дотадашњој историји почeo објавом рата Аустро-Угарске Србији 28. јула 1914, објавом рата Немачке Русији 1. августа и Француској 3. августа, као и немачким нападом на Белгију без објаве рата.³ Разуме се, овај диктат победника не доказује ништа, сем политичке решености сила Антанте, пре свега ратом измучене Француске, свесне свог економског заостајања за пораженом Немачком, да свале највећи могући терет – војни, политички, материјални и морални – на плећа поернулог, но не и уништеног противника. Није случајно што уводно поглавље Черчилових (Churchill) мемоара из Другог светског рата, које има амбицију да објасни генезу једног још страшнијег међуевропског поколја само две деценије по окончању "рата за докрајчење свих ратова"⁴ носи наслов "Лудости победника". Може се полемисати са појединим ставовима ратног премијера Британије, нарочито с његовим жаљењем због нестанка Аустро-Угарског, Турског и Руског царства, жаљењем обојеним монархистичким сентиментализмом који несумњиво угрожава историјску објективност Черчилових судова, но остаје чињеница да је Немачка после Версајског мировног уговора била довољно озлеђена да не заборави жељу за осветом, а недовољно осакаћена да се у остварењу те жеље онемогући. А део тог терета који је ако не изазвао оно бар олакшао успон нацизма, беше свакако споља наметнута, диктатом сile спровођена, одбачена једнако на политичкој десници као и на левици, искључива морална одговорност губитника за страхоте тек завршеног ратног кошмара. Због тога и дан-данас Други светски рат изгледа завршеније него Први: нирнбершке пресуде знатно је теже дводорити у питање него версајски диктат.

2. Двострука природа Сарајевског атентата

Полазећи од Сарајевског атентата као неспорног повода, "окидача" и катализатора рата, испитаћу почетне етапе процеса који је од видовданских пущњева довео до ратног стања између два непријатељска блока европских великих сила. Атентат није био *само* терористички чин изолованих појединаца заведених националистичком пропагандом из Србије, како су од почетка тврдили аустроугарски истражни органи, мада је несумњиво био и то. Његови корени ипак су већим делом урастали у босанскохерцеговачко тло, обилно храњени националним и верским супротностима још од времена турске владавине, појачаним у дешенијама окупационог режима, додатно заоштреним анексијом, доведеним до усијања победама српске војске у Балканским ратовима 1912/13. године. Та двострука истина о атентату тешко се прихвата у својој целовитој, а ипак неускладиво противречној сложености: великохрватски националистички кругови – ду-

² Vid. http://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Versailles/Part_VIII, 7.12.2013.

³ Vid. http://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Versailles/Preamble, 7.12.2013.

⁴ Ovu krilatiku je u okviru britanskog propagandnog i mobilizacijskog napora lansirao i popularisao Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells) u nizu novinskih članaka objavljenih u drugoj polovini 1914. godine, kasnije sakupljenih u knjigu под називом "Rat koji će okončati rat". Fraza je често повезивана са wilsonovskim idealizmom, а свој antiklimaks doživela je u opštem razočaranju Versajskim mirovnim ugovorom, које duhovito ilustruje sledeći sarkazam feldmaršala Erla Vejvela (Earl Wavell): "Posle rata za okončanje rata izgleda да су у Паризу скlopili mir za okončanje мира." (Vid. http://en.wikipedia.org/wiki/War_to_end_all_wars, 7.12.2013).

ховни наследници Хабсбурговаца – истичу искључиво терористичку страну атентата; присталице југословенске идеје и великосрпски националисти – и једни и други баштињици идеолошки недовољно хомогене Младе Босне – наглашавају искључиво његов национално-ослободилачки карактер. Уосталом, великосрпски и југословенски национални пројекти нису се уочи Првог светског рата ни изблиза тако оштро разликовали и разилазили као у другој половини XX века; упркос свим начелним разликама, њихов заједнички именилац беше активно непријатељство према Хабсбуршкој монархији.

3. Истрага

Истрагу о позадини атентата аустроугарска полиција започела је одмах по хапшењу првог, неуспелог атентатора, Недељка Чабриновића,⁵ али је први прород у расветљавању позадине злочина остварен тек након хапшења и саслушања непосредног извршиоца атентата, Гаврила Принципа.⁶ Истражни судија Лео Пфефер, који се затекао у полицијској станици у часу Чабриновићевог привођења, сместа је преузео истрагу, која је од самог почетка имала за циљ доказивање умешаности Србије у организацију и извршење атентата. Већ следећег дана, на основу дотадашњег испитивања двојице атентатора, Оскар Поћорек, губернатор Босне и Херцеговине, телеграфски је обавестио Беч да су Принцип и Чабриновић са комитом Миланом Цигановићем и другима у *Београду* сковали заверу ради набављања бомби, револвера и новца неопходног за убиство Франца Фердинанда.⁷ Полицијска мрежа брзо је похватала већину завереника. Због умешаности у атентат изведен је пред суд двадесет пет лица, али су од тог броја деветорица ослобођени оптужби.⁸ Један од атентатора је ипак умакао аустроугарским истражним органима: Мухамед Мехмедбashiћ, једина пунолетна особа међу непосредним извршиоцима, одмах после убиства надвојводе побегао је у Црну Гору, где га је тамошња полиција ухапсила и задржала у притвору. Чим су сазнале да се Мехмедбashiћ налази у Црној Гори, аустроугарске власти затражиле су његово изручење, али су црногорски органи отезали са одговором. У међувремену Мехмедбashiћ је у црногорском притвору признао да је атентат дело шире завере; у склопу његових припрема у Тулузу, у Француској, одржан је у јануару 1914. године састанак српских иредентиста на којем су разматрани планови терористичких активности на тлу Босне и Херцеговине. Са овим признањем сместа је упознат француски амбасадор у Црној Гори, те се обавештење о њему налази и у француским дипломатским документима.⁹ Дипломатска депеша са Цетиња била је предочена Тајној служби Одељења националне безбедности Француске са захтевом да она спроведе истрагу о састанку у Тулузу, али на тај захтев Тајна служба није одговорила. Касније је Мехмедбashiћ успео да побегне у Србију, можда уз дослух црногорских власти.

4. Прве реакције из Србије

Одмах после атентата амбасадор Србије у Француској, Миленко Веснић, изјавио је да је Србија упозорила Аустро-Угарску на предстојећи атентат; сличну изјаву поновио је српски амбасадор у Русији, др Мирослав Спалајковић.¹⁰ Србија је, међутим, убрзо након тих изја-

⁵ L. Albertini, *Origins of the War of 1914*, Oxford University Press, London 1953, 41.

⁶ V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, Simon and Schuster, New York 1966, 321.

⁷ L. Albertini, 43.

⁸ W. A. Dolph Owings, *The Sarajevo Trial*, Chapel Hill, NC, 1984, Documentary Publications, 527-530d.

⁹ *Documents Diplomatiques Francais III Serie 1911-14*, 3, X Doc. 537.

¹⁰ L. Albertini, 100-101.

ва демантовала да је дала упозорење о атентату и да је уопште знала за заверу; то је са највишег места демантовао сам Никола Пашић, тадашњи премијер Србије, у листовима *Az Est* 7. јула и париском издању *New York Herald-a* 20. јула.¹¹ Касније, за време рата, бивши војни аташе Србије у Бечу, пуковник Љубомир Лешјанин, тврдио је да је Пашић заиста наложио српском амбасадору у Бечу, Јовану М. Јовановићу, да аустроугарским властима пренесе упозорење о припреманом убиству, али да је амбасадор лоше извршио тај налог.¹² Питање није само историјски куриозитет, већ задире у срж проблема одговорности Србије за Сарајевски атентат. Ако је српска влада знала за припрему терористичког акта на њеној територији и чак покушала да упозори суседну државу, мету напада, намеће се питање зашто није учинила ништа да спречи атентат. Пропуштање амбасадора Јовановића да изврши премијеров директни налог представљао би готово невероватан случај инсубординације у дипломатској служби; нема индиција да се дипломатија Србије уочи Првог светског рата налазила у таквом расулу. Српски војни кругови, не само они око Аписа и *Црне руке* већ и сви који одржавају везе са домаћим и преокеанским националистичким организацијама, били су – сасвим природно – заинтересовани да у своју субверзивну делатност против Аустро-Угарске што више увуку званични Београд. Сведочанство пуковника Лешјанина савршено се уклапа у такве интересе војних кругова, те би се могло одбацити као пристрасно, ако већ није директна инсинуација о Пашићевој умешаности у Сарајевски атентат. Али остају необјашњене изјаве Веснића и Спалајковића, српских дипломатских представника у савезничким престоницама најважнијим за Србију, људи блиских влади и радикалском естаблишменту званичног Београда. Очигледно је реч о потпуно погрешном виђењу дипломатског положаја Србије у првим часовима и данима после видовданског злочина, но та грешка не ослобађа нас дилеме коме веровати: првом, непосредном и спонтаном реаговању двојице дипломата или каснијим енергичним демантацијама владе и њеног председника. Ситуација ни овде није црно-бела: како је показала даља аустроугарска истрага, неко је у Београду морао знати за припремање атентата, али је тешко проценити докле су тачно сезале везе Младе Босне и њених србијанских покровитеља. Јавно мнење у целини беше наклоњено Младобосанцима и њиховим домаћим националистичким помагачима; у првим данима након атентата бележени су изливи народне радости због убиства Франца Фердинанда.¹³ Фромкин наводи унутрашњополитичке разлоге који су навели Пашића да енергично демантује прве извештаје својих дипломата о упозорењу Србије Бечу на предстојећи атентат. Тих дана у Србији није било нарочито популарно бити кооперативан према Аустро-Угарској, а земља се налазила у предизборној кампањи – избори беху заказани за 14. август, те Пашић није хтео да ризикује непопуларност тиме што би се стекао утисак да је превише попустљив према северном суседу.¹⁴ Ако је српски премијер стварно покушао унапред да упозори Аустријанце на заверу против Франца Фердинанда, он је могао оправдано стрепети за изборни резултат, па и за сопствени живот, да су вести о његовом упозорењу процуриле у јавност. Међутим, чини ми се да је веза између демантација Веснићевих и Спалајковићевих тврдњи и србијанске унутрашњополитичке сцене крајње хипотетична, лишена стварне емпиријске подлоге. У сваком случају, прихватљив ми је Албертинијев закључак да је влада Србије требало да што пре отвори судску истрагу о могућем саучесништву поданика Србије у атентату и да у зави-

¹¹ *Ibid.*, 99.

¹² *Ibid.*, 104-105.

¹³ D. Fromkin, *Europe's Last Summer: Why the World Went to War in 1914*, William Heinemann Ltd, London 2004, 185.

¹⁴ *Ibid.*, 186.

сности од исхода истраге предузме неопходне мере како би доказала сопствену невиност и отежала Аустрији остварење намере да одговорност за злочин пребаци на Београд.¹⁵ Наравно, овај савет беше знатно лакше формулисати у тишини кабинета четрдесетак година касније него га применити у усијаној атмосфери Јулске кризе, пред умирућим царством Хабсбурговца и све настљивијом Немачком, нестрпљивом да започне одсудну битку за светску превласт.

5. Први захтеви Аустро-Угарске и Немачке

Од самог избијања кризе дипломатска иницијатива била је чврсто у рукама Централних сила. Већ 30. јуна аустроугарске и немачке дипломате почеле су да захтевају од својих српских и руских колега спровођење неодложне истраге о умешаности Србије у крваве сарајевске догађаје. Немачки државни подсекретар Артур Цимерман (Arthur Zimmermann) поставио је такав захтев српском и руском амбасадору у Берлину; аустроугарски амбасадор у Србији упутио је сличан захтев генералном секретару у Министарству иностраних дела Србије, Славку Грујићу. Ови захтеви Немачке и Аустро-Угарске, који илуструју упадљиво висок степен координације дипломатских корака две савезничке царевине већ у првим данима кризе, беху одбијени,¹⁶ чиме су остварене основне претпоставке за даљу ескалацију притисака на Србију и њене евентуалне савезнике. У међувремену су аустроугарски истражни органи, испитујући атентаторе, дошли до нових сазнања о везама атентатора са Србијом, те је босанскохерцеговачки губернер Поћорек 5. јула могао известити владу у Бечу да су атентатори пре убиства добили инструкције од Војислава Танкосића, мајора српске војске,¹⁷ иначе једног од оснивача *Црне руке*, четничког војводе и учесника у најважнијим политичким заверама у Србији од Мајског преврата надаље.¹⁸ Танкосић је директно или преко посредника атентаторима набавио шест бомби (произведенih у србијанској фабрици оружја), четири пиштола, и новац, обезбедио им обуку у руковању оружјем, пилуле за извршење самоубиства након атентата, специјалну мапу са обележеним положајем жандармеријских станица, обавештење о каналу за инфильтрање из Србије у Сарајево, као и легитимације којима се њихови носиоци овлашћују да користе тај канал. Ова информација није могла представљати посебно изненађење: Танкосићева антиаустријска делатност била је позната још из времена Анексионе кризе, али су у Бечу једнако добро морали знати и за Танкосићево неслагање са политиком званичног Београда, због чега је Пашић узалуд настојао да га пензионише по завршетку Балканских ратова.¹⁹ Но, без обзира на ове околности, умешаност Србије у атентат била је робусна и непорецива. Већ сутрадан по пријему Поћорековог извештаја о Танкосићевој улози у атентату аустроугарски амбасадор у Русији, Чернин (Czernin) обратио се руском министру спољних послова Сазонову с идејом да би у Србији требало да се поведе истрага о подстрекачима завере против Франца Фердинанда, али је и ова иницијатива била одбијена.²⁰

Овим одбијањем завршена је прва, почетна фаза Јулске кризе, у којој је дипломатска иницијатива била у рукама Централних сила: оне су захтевале одређену акцију, што су

---

¹⁵ L. Albertini, 273.

¹⁶ *Ibid.*, 273.

¹⁷ *Ibid.*, 44.

¹⁸ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Prosveta, Beograd 1966, 479.

¹⁹ M. Belić, *Komitski vojvoda Vojislav Tankosić*, Međuopštinski istorijski arhiv, Valjevo 2005.

²⁰ L. Albertini, 189-190.

Србија и Русија одбијале не предлажући ништа заузврат. Чини се да су Београд и Петроград потценили политичке последице Сарајевског атентата, очекујући само пропагандни притисак својих супарника на Балкану и не верујући да би се из тог терористичког чина могао изродити рат светских размера. Но, слобода деловања српске и руске владе, те – сходно томе – ни степен њихове спољнополитичке индолентности у првим данима после атентата нису били исти. Слободу акције Пашићeve владе драстично су ограничавали антиаустријско расположење јавности у Србији и притисак војних кругова заинтересованих да се не расветли њихова улога у сарајевским догађајима. Горемикинова²¹ влада била је лишена таквих ограничења; њена неактивност била је последица погрешне процене правца у којем се развијају међународни односи у данима након пучњева у Сарајеву.

Да ли би предусретљивији став Србије и Русије према овим почетним захтевима Аустро-Угарске и Немачке спречио избијање рата? Сумњам: документи о немачкој спољној политици, од којих ћу неке навести у даљем излагању, говоре управо супротно – Аустро-Угарска је од појаве првих индиција о умешаности поданика Србије у атентат решила да се једном заувек обрачун са државом коју је, с правом или не, доживљавала као највећу претњу свом интегритету и опстанку, а Немачка је лето 1914. године сматрала јединствено повољним тренутком за почетак пресудне битке за светску превласт. Већ 2. јула амбасадор Саксоније (краљевине која је чинила део федеративне структуре Немачког Рајха) у Берлину писао је свом краљу како немачка војска жели да Аустро-Угарска што пре нападне Србију зато што је сада право време за општи рат, пошто је Немачка спремнија за рат него било Русија, било Француска.²² Следећег дана саксонски војни аташе у Берлину јавио је да би немачки генералштаб био задовољан кад би до рата са Србијом дошло одмах.²³ А шеф немачког Генералштаба, фон Молтке, уверавао је баварског министра у Берлину, грофа Лерхенфелда (Lerchenfeld) да је "тренутак (за отпочињање рата) тако повољан са војног становишта да се можда никада више неће појавити".²⁴

Зашто Аустро-Угарска није искористила одбијање свог првобитног захтева као повод за објаву рата Србији? Односи између две централне сile беху толико блиски да се безрезервна подршка Берлина офанзивним намерама Монархије према њеном највећем противнику на Балкану у Бечу није могла доживети као пријатно изненађење; можда је појединце у врху аустроугарске дипломатије пре изненадио интензитет те подршке и извесна нестриљивост Немачке у настојању да свог најближег савезника подстакне, па и примора на непосредну акцију. Присталица непосредне војне акције против Београда био је, поред осталих, начелник аустро-угарског генералштаба, барон Франц Конрад фон Хецендорф (Franz Conrad von Hötzendorf). Разлог њеног готово једномесечног одлагања лежи првенствено у војној и надасве политичкој неспремности Хабсбурговца са тако бројним и све немирнијим словенским поданицима за коначни обрачун са Србијом. Део цивилног естаблишмента Монархије прибојавао се да би преурањена, недовољно политички припремљена и пропагандно необразложена војна акција против Србије могла изазвати експлозију национализма у Чешкој и покренути лавину нацио-

²¹ Ivan Loginovič Goremikin (Иван Логгинович Горемикин), руски политичар екстремно конзервативних уверења, био је председник Савета министара Руског царства у време Јулске кризе.

²² D. Fromkin, 156.

²³ *Ibid.*, 202.

²⁴ K. Kautsky (urednik), *Outbreak of the World War: German Documents*, Oxford University Press, UK, 1924, Supplement IV, No 27, 635

налних револуција које би унишили Монархију.²⁵ Држање Аустро-Угарске током Јулске кризе – сложена резултантна међусобно супротних интереса и притисака – пропустило је да оствари ефекат изненађења, предуслов успешног блицкрига против Србије и стављања њених савезника пред свршен чин, не постигавши пропагандни циљ сваљивања кривице за изазивање светског рата на плећа Србије и Русије.

6. Уобличавање немачке подршке Аустро-Угарској

Уследили су дани интензивних дипломатских консултација између две Централне силе и формулисање конкретних аустроугарских захтева Србији. Овај период, кључан за усмеравање догађаја ка светском рату, карактерише пасивност Русије и незаинтересовано држање осталих сила Антанте: Француска се "пробудила" тек кад је постало очигледно да ће Немачка напasti Русију, Британија кад је увидела да је немачко-француски рат неизбежан. Наравно, у Бечу се одмах после атентата почело размишљати о могућем одговору на оно што се доживљавало не само као рукавица бачена у лице Царевини и Краљевини, већ и као најозбиљнија претња самом њеном опстанку. Злочин у босанскохерцеговачкој престоници одмах је стављен у контекст нерешеног српског, југословенског, па и општесловенског питања у Монархији. У њеним владајућим круговима завладала је атмосфера панике и императива неодложног деловања: морало се нешто предузети истог часа, иначе ће словенска бујица, потпомогнута све мрачнијом сенком Русије на истоку, однети тековине вишевековних хабсбуршких напора у Подунављу. Супротности између немачког (од 1867. године и мађарског) владајућег етноса и њихових словенских суседа и поданика заоштравају се из године у годину; лако могу да замислим распад Аустро-Угарске и без катастрофе Првог светског рата. При разматрању Јулске кризе сувише се наглашавају офањивни, освајачки циљеви аустроугарске балканске политike; не увиђа се доволно да су ти циљеви истовремено били и одбрамбена средства, којима је Монархија настојала да одржи "status quo" у Подунављу, пошто је он на Балкану већ био нарушен несрћним исходом тек завршених Балканских ратова. Није била у питању само њена власт у Босни и Херцеговини, мада у Бечу нису гајили илузије да се ико у Србији искрено одрекао те покрајине, упркос изнуђеној изјави владе у Београду да анексијом БиХ нису погођени српски национални интереси; немир се осећао на много ширем подручју Хрватске, јужне Угарске, па и у словеначким покрајинама аустријског дела Царевине. Ако се ускоро не смири антиаустријска агитација у Србији, могло се очекивати еруптивно отварање читавог југословенског питања са тешко сагледивим последицама. Зато се у бечким политичким круговима уништење, или бар трајније слабљење Србије видело као услов опстанка Монархије. Агресивно држање према Србији није морало одражавати само набуситу охолост једне велике сile према мањем и слабијем суседу; иза аргантне воље за испољавањем империјалне моћи крили су се несигурност и страх пред новим, овог пута југословенским Пијемонтом. Стварност Јулске кризе не иссрпљује се ако политику Аустро-Угарске према Србији опишемо као крајње агресивну: она је, без икакве сумње, била и то, али не само то. Не препознали ли њене дефанзивне елементе, нећемо разумети реакцију најшире аустријске јавности, ни подршку коју су ратном напору давали чак и њени ненационалистички делови.

---

²⁵ <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81>, 7.12.2013.

Прву расправу о могућем одговору Аустро-Угарске на Сарајевски атентат водили су већ између 29. јуна и 1. јула министар иностраних послова Двојне монархије, гроф Леополд Берхтолд (Leopold Graf Berchtold), и шеф њеног генералштаба, фон Хецендорф. Војник се исправа залагао да се сместа изврши мобилизација оружаних снага против Србије; дипломата се енергично супротставио тој идеји, истичући да се јавност мора најпре припремити за такав развој догађаја.²⁶ Берхтолд је 30. јуна предложио да се од Србије захтева распуштање антиаустријских удружења и смењивање извесних чиновника на вишим положајима одговорних за лош рад полицијских и граничних органа; фон Хецендорф се и даље залагао за употребу силе. Министар спољних послова саопштио је 1. јула став најмеродавнијих цивилних власти Монархије: цар и краљ Франц Јозеф I (Franz Joseph) био је за то да се сачекају резултати кривичне истраге; угарски премијер гроф Иштван Тиса (István Tisza) противио се рату; аустријски премијер гроф Карл фон Штирк (Karl von Stürgkh) надао се да ће кривична истрага пружити одговарајућу правну основу за војну акцију. Шеф генералштаба се до краја ових консултација залагао за ратну опцију, али је уједно испољио забринутост у погледу става Немачке према рату са Србијом; шеф дипломатије преузео је на себе да утврди позицију јединог стварног савезника Монархије у околностима створеним атентатом. Већ у овој првој реакцији на ситуацију створену атентатом запажа се већа ратоборност војних и извесна опрезност цивилних власти, као и видљив отпор започињању рата у источном, угарском делу државе, много ближем будућем ратном попришту и изложенијем не само могућој већ и вероватној руској војној интервенцији.

Већ тада у Беч су стигле прве полузваничне назнаке немачког става. Немачки новинар Виктор Науман (Naumann), пријатељ секретара у немачком Министарству спољних послова Јагова (Jagow), обратио се још 1. јула Берхтолдовом шефу кабинета, грофу Хојосу (Hoyos). Његова порука сводила се на то да је дошло време да се уништи Србија и да се може очекивати да Немачка стане уз свог савезника.²⁷ Следећег дана немачки амбасадор у Бечу, гроф Хајнрих фон Чиршки (Heinrich von Tschirschky) рекао је аустријском цару да ће, по његојевим процени, немачки цар Вилхелм II подржати одлучну и промиšљену акцију Аустро-Угарске према Србији. Иако су ово биле прилично поуздане назнаке будућег немачког става у најновијој балканској кризи, Берхтолд је сматрао да му је за било какву акцију против Србије потребна званична, изричитије формулисана подршка, која би у већој мери обавезивала немачке спољнополитичке одлуциоце. У Бечу је још 24. јуна било припремљено писмо Берлину о изазовима на Балкану и начинима како се они могу превазићи, али пре но што је овај документ могао бити уручен Немачкој, Франц Фердинанд био је мртав.²⁸ Према анализи садржаној у овом писму, Румунија више није поуздан савезник, нарочито после руско-румунског састанка на врху у Констанци 14. јуна. Русија ради на стварању савеза Румуније, Бугарске, Србије, Грчке и Црне Горе против Аустро-Угарске, распарчавању Монархије и померању сопствених граница према западу. Да би предупредиле таква настојања, Немачка и Аустро-Угарска треба што пре да склопе савез са Бугарском и Отоманским царством. Писмо јасно илуструје атмосферу опседнутог ратног логора која се у највишим бечким политичким круговима осећала још пре атентата. После убиства у Сарајеву овом документу додат је постскриптум о том злочину и његовим последицама. Цар Франц Јозеф такође се обратио личним писмом Вилхелму II, ко-

²⁶ L. Albertini, 124.

²⁷ Ibid., 131-132.

²⁸ Ibid., 534-539.

је се завршава залагањем да се Србија уклони као политички чинилац на Балкану.²⁹ У Берлин је послат гроф Александар фон Хојос (Alexander von Hoyos) да оба писма лично преда немачком владару. Вилхелм II примио је Хојоса 5. јула. Том приликом цар је изразио своју подршку свакој акцији за коју Аустро-Угарска сматра да је погодна; додао је да треба да се консултује с канцеларом Рајха, али је сасвим сигуран да ће Теобалд фон Бетман Холвег (Theobald von Bethmann Hollweg) имати сличан став. Следећег дана Хојос и гроф Ладислав де Сеђењ – Марих (Ladislaus de Szögyény-Marich), аустроугарски амбасадор у Берлину, саставали су се са Цимерманом и Бетманом Холвегом; тада је Немачка први пут у току Јулске кризе *безусловно* ("blank che-que") обећала чврсту подршку Аустро-Угарској.³⁰

7. Одлука о ултиматуму

Заједнички Савет министара Аустро-Угарске разматрао је већ 7. јула могуће акције против Србије. Најратоборнији чланови Савета залагали су се за изненадни напад на Србију. Угарски премијер Тиса убеђивао је Савет да пре мобилизације Србији треба поставити извесне захтеве, како би се добио одговарајући "правни основ за објаву рата".³¹ Чланови Савета сложили су се да Србији треба поставити врло оштре захтеве, али нису могли постићи сагласност око тога колико оштри они заправо треба да буду. Савет је, са изузетком Тисе, намеравао да постави тако оштре захтеве да њихово одбацивање од стране Србије буде врло вероватно. Тиса је истрајао на издвојеном мишљењу да захтеви треба да буду оштри, али та-кви да не изгледа немогуће испунити их.³² Оба мишљења су 8. јула била послата цару.³³ Франц Јозеф веровао је да се јас између ова два става највероватније може премостити.³⁴ На овом састанку Министарског савета био је формулисан почетни низ захтева Србији.³⁵ Током следећих неколико дана захтеви су постали све оштрији, а њихове формулатије све мање прихватљиве за Србију.

У првим данима после агентата Француска је заузела прилично уздржан став према Београду. Њен амбасадор у Србији Леон Деко (Léon Descos) известио је 1. јула владу у Паризу да је у убиство Франца Фердинанда умешана српска војничка странка, да је Србија начинила међународни преступ и да руски амбасадор у Београду Хартвиг непрестано већа са регентом Александром како би извео Србију из ове кризе.³⁶ Ова два дипломатска представника најважнијих будућих ратних савезница Србије нису дочекали избијање рата у Београду. Деко је на захтев српске владе повучен и замењен Србији склонијим Бопом (Boppe), који је стигао у српску престоницу 25. јула,³⁷ а Хартвиг је умро 10. јула од срчаног напада док је био у посети аустријском посланству у Београду.³⁸ Околност да ни Русија ни Француска нису имале адекватне дипломатске представнике у Београду у данима када је Аустро-Угарска

---

²⁹ *Ibid.*, 133-134.

³⁰ *Ibid.*, 145-146.

³¹ *Ibid.*, 168.

³² *Ibid.*, 164-171.

³³ *Ibid.*, 171.

³⁴ *Ibid.*, 172.

³⁵ *Ibid.*, 171.

³⁶ *Ibid.*, 67 i 271.

³⁷ *Ibid.*, 272.

³⁸ *Ibid.*, 276-277.

формулисала коначан текст ултиматума Србији на чудан начин осветљава лежерност Антанте у данима кад се преламала судбина европског мира.

Припадници "ратне странке" у највишим политичким круговима Двојне монархије су од самог почетка у атентату видели изврстан изговор за остварење свог плана из 1912. године о покретању превентивног рата против Србије како би се отклонила могућност србијанског мешања у већ нестабилне босанске прилике.³⁹ Та идеја ни 1912. није била нова, нити се јавила као логична последица јачања Србије после Балканских ратова; она има истакнуто место у аустроугарским плановима на европском југоистоку бар од времена Анексионе кризе, а корени јој сежу до трајног захлађења српско-аустријских односа након Мајског преврата. Берхтолд је употребио свој меморандум од 14. јуна као основу за израду документа којим би се придобила подршка Немачке ратним циљевима Монархије.⁴⁰ Шеф генералштаба аустроугарске војске фон Хецендорф препоручивао је шефу њене дипломатије да Беч треба да "пресече чвор" и објави рат Србији што је пре могуће.⁴¹ Такви савети изазвали су оштре поделе у Бечу: Берхтолд и фон Хецендорф подржавали су непосредну објаву рата; цар је – мада у начелу наклоњен ратној опцији – инсистирао на обезбеђењу пуне немачке подршке као претходном услову за почетак војних операција; угарски премијер Тиса упорно се су противстављао рату, тврдећи (с правом, како се испоставило) да ће сваки рат са Србијом обавезно изазвати рат са Русијом, а затим и општи европски рат.⁴² Ове поделе, изражене већ на седници заједничког Министарског савета 7. јула, остале су присутне и наредних дана; one ће бити превладане тек под снажним немачким притиском.

Процес уобличавања немачког става према кризи на Балкану одвијао се убрзано. Вилхелм II изјавио је 4. јула, још пре доласка Хојосове мисије у Берлин, да је он сасвим за "сређивање рачуна са Србијом".⁴³ Он је наредио свом амбасадору у Бечу, грофу фон Чиршком, да престане саветовати својим домаћинима уздржаност, написавши да ће "Чиршки бити тако добар да прекине с том бесмислицом. Морамо завршити са Србима, брзо (курзив у оригиналу). Сад или никад."⁴⁴ Чиршки је истог дана саопштио аустроугарској влади да ће "Немачка подржати Монархију у сваком случају, на какву год се акцију она одлучи против Србије. Што пре Аустро-Угарска удари, утолико боље."⁴⁵ А следећег дана граф Молтке, шеф немачког генералштаба, писао је да "Аустрија мора потући Србе".⁴⁶ Истог дана у Берлин је допутовао фон Хојос, шеф сталног секретаријата аустроугарског Министарства спољних послова, како би осигурао пуну подршку Немачке. Хојос је предао аустроугарском амбасадору у Берлину, де Сеђењ-Мариху, два дипломатска документа намењена немачким државницима: Тисин меморандум, у којем се угарски премијер залаже за приступање Бугарске Тројном савезу, те писмо аустријског цара у којем се каже да је једини начин да се спречи распад Двојне Монархије "уклањање Србије" као државе.⁴⁷ Писмо Франца Јозефа заснивало се највећим делом на

³⁹ F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, W.W. Norton, New York 1967, 51.

⁴⁰ D. Fromkin, 155.

⁴¹ F. Fischer, 51-52.

⁴² *Ibid.*, 52.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*, 53.

⁴⁶ D. Fromkin, 156.

⁴⁷ F. Fischer, 53.

Берхтолдовом меморандуму од 14. јуна, у којем се аустроугарски министар спољних послова залагао за уништење Србије.⁴⁸ У царевом писму се изричito наводи да је одлука о рату против Србије донета *пре* атентата на надвојводу и да су сарајевски догађаји само *потврдили* потребу за ратом против Србије која је *постојала још пре злочина у Босни*.⁴⁹ Подвучене речи које је написао највиши представник силе која је имала дипломатску иницијативу и диктирали догађаје од атентата до руске мобилизације недвосмислено показују да атентат није био ни узрок, ни покретач балканске кризе што је изнедрила Први светски рат. Лажномотив те кризе – пијемонтска улога Србије међу југословенским народима – био је присутан и делатан у деценијама пре атентата, у многим случајевима независно од воље владајућих кругова у Бечу и Београду.

Саставши се 5. јула са аустроугарским амбасадором у Немачкој, Вилхелм II га је уверио да његова земља може рачунати на *пуну подршку* Немачке чак и ако из будућих догађаја проистекну *озбиљне европске компликације*, као и да Аустро-Угарска "треба сместа да крене" против Србије.⁵⁰ Немачки цар је додао да "у сваком случају, како ствари данас стоје, Русија уопште није спремна за рат, и она ће свакако дugo размишљати пре но што се окрене оружју".⁵¹ Чак и ако би Русија применила силу бранећи Србију, Вилхелм II је обећао да ће Немачка учинити све што је у њеној моћи, *укључујући и рат*, како би подржала Аустро-Угарску.⁵² Немачки цар очигледно је уживао испољавајући племениту, готово витешку оданост свом слабијем савезнику. Но, то није било све: иза фасаде бриге за опстанак Хабсбуршке монархије и заштите њених балканских интереса крили су се далекосежнији, специфично немачки циљеви у борби за светску превласт. Војно-политичком врху Рајха беше стало да до сукоба са Антантом, за који се веровало да је на дужу стазу неизбежан, дође што пре, у часу када су Централне силе имале предност у наоружању и борбеној готовости, предност која ће брзо проћи и можда се никад неће вратити. Изгледа да је неке од тих скривених немачких мотива осетио и аустроугарски амбасадор у Берлину, кад је својој влади јавио да би "Вилхелм II жалио ако бисмо ми (Аустро-Угарска) пустили да садашња прилика, која је тако повољна по нас, прође не искористивши је".⁵³ Ова и оваква немачка подршка биће главни, одређујући чинилац који је условио држање Аустро-Угарске у даљем току Јулске кризе; мада је добила облик "бланко-чека", она бечким спољнополитичким одлучиоцима није пружала ону неограничену слободу деловања коју су наговештавале њене широкогруде формулатије – мирольубива решења беху крајње непожељна за Берлин и он се није лиbio да то јасно предочи свом млађем партнери.

Истог дана када је Сеђењ примљен у аудијенцију код Вилхелма II, у потсдамском дворцу одржан је састанак којем су присуствовали канцелар Рајха Бетман Холвег, државни секретар у Министарству спољних послова Цимерман, министар рата Ерих фон Фалкенхајн (Erich von Falkenhayn), шеф Војног кабинета немачког цара Мориц фон Линкер (Moritz von Lüncker), генерал-ађутант Ханс фон Плесен (Hans von Plessen), капетан Ханс Ценкер (Hans Zenker) из генералштаба морнарице и адмирал Едуард фон Капелле (Eduard von Capelle) из Државног секретаријата за морнарицу. Сви учесници састанка

⁴⁸ D. Fromkin, 155.

⁴⁹ *Ibid.*, 157.

⁵⁰ *Ibid.*, 156; F. Fischer, 53.

⁵¹ F. Fischer, 53.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, 54.

сложили су се да бланко-подршка коју је цар пружио Сећењу представља најбољу политику коју Немачка у том тренутку може водити. Карактеристично је да је највећи број учесника овог састанка припадао војној елити Немачког Царства; то указује не само на бројчану превагу војника над цивилима у телима која су доносила најважније спољнополитичке одлуке у Немачкој током Јулске кризе, већ и на фаталну надмоћ војних над политичким аргументима у процесу формулисања немачких ратних циљева. Упитан да ли је Немачка спремна за рат против Русије и Француске, министар рата Фалкенхајн дао је војнички кратак и одсечан потврдан одговор. Политика Немачке на Балкану залагала се за брзи рат ради уништења Србије, чији би исход ставио свет пред свршен чин.⁵⁴ За разлику од ситуације крајем 1912. године, када је Аустро-Угарска узалуд тражила дипломатску подршку Немачке за рат против Србије, у Берлину се за време Јулске кризе осећало да сада постоје политички услови за један такав рат.⁵⁵ Иако је изгледало да је у немачком војнополитичком врху постигнута пуна сагласност да је рат против Србије и изводљив и пожељан, консензус се више тицаша средстава него циљева једног таквог по-духвата: док је немачка војска у њему видела најбољи начин за започињање општег рата, Вилхелм II је веровао да ће аустро-српски рат бити чисто локалне природе.⁵⁶ С друге стране, аустроугарска политика према Србији, заснована на већ постојећим плановима о њеном уништењу, захтевала је да се не чекају резултати судске истраге; требало је сме-ста узвратити ударац, не чекајући да у наредним недељама буде доведен у питање кре-дibilitet Беча кад постане све јасније да Аустро-Угарска не реагује на атентат.⁵⁷

Немачка је, такође, желела да се у европским престоницама стекне утисак како она не зна праве намере Аустро-Угарске према Србији.⁵⁸ Управо стога, "да не би узне-мирио светско јавно мнење" – како се сам Вилхелм II изразио у једном приватном раз-говору, немачки цар отишао је на своје редовно годишње крстарење Северним морем.⁵⁹ Нешто касније Густав Круп фон Болен (Gustav Krupp von Bohlen), близак Кајзеров при-јатељ, писао је како му је цар рекао да ће "он (Вилхелм II) сместа објавити рат ако Русија изврши мобилизацију трупа. Овог пута народ ће видети да он није пао на препреци. Било је готово смешно слушати царева понављана уверавања да у овом случају нико ви-ше неће моћи да га прекори због неодлучности".⁶⁰ Слично се размишљало и у Бечу, где је Берхтолд предложио да водећи аустријски политичари оду на одмор, како би се спре-чило свако узнемирање због одлука донетих на берлинском састанку.⁶¹ Већ 6. јула на са-станку с аустроугарским амбасадором у Берлину Бетман Холвег и Цимерман поновили су безусловну подршку коју је дан раније немачки цар пружио намерама Беча према Ср-бији. Мада је Бетман Холвег том приликом изјавио да је одлука о рату или миру у рука-ма Аустрије, он се енергично заложио да Аустрија изабере рат.⁶² Истога дана немачки амбасадор у Лондону кнез Лихновски (Prince Lichnowsky) упозорио је британског се-кretара за спољне послове сер Едварда Греја (Sir Edward Grey) на опасну ситуацију на

⁵⁴ D. Fromkin, 158.

⁵⁵ *Ibid.*,159.

⁵⁶ *Ibid.*,159-160.

⁵⁷ *Ibid.*,160-161.

⁵⁸ *Ibid.*,161.

⁵⁹ F. Fischer, 55.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ D. Fromkin, 161.

⁶² F. Fischer, 55.

Балкану.⁶³ Греј је мислио да англо-немачка сарадња може решити сваки аустро-српски спор и веровао да ће се постићи миролубиво решење текуће балканске кризе.

По свом повратку у Беч гроф Хојос је 7. јула известио аустроугарски Крунски савет да Аустрија има пуну подршку Немачке чак и ако би "мере предузете против Србије довеле до великог рата".⁶⁴ На истом састанку Берхтолд се снажно заузeo да рат против Србије започне што пре.⁶⁵ Том приликом сви чланови савета били су потпуно наклоњени рату против Србије, изузев грофа Тисе.⁶⁶ Мађарски премијер упозоравао је да ће "сваки напад на Србију, колико људска моћ предвиђања може сагледати будућност, довести до интервенције Русије, а тиме и до светског рата".⁶⁷ Остали учесници састанка спорили су се око тога треба ли Аустро-Угарска да изврши неизазвани напад или да упути ултиматум Србији са тако оштрим захтевима да ће они морати да буду одбијени.⁶⁸ Аустријски премијер фон Штирк опомену је Тису да ако Аустрија не започне рат, њена "политика оклевања и слабости" навшће Немачку да напусти Аустро-Угарску као савезника. Сви присутни званичници осим Тисе најзад су се сложили да Аустро-Угарска упути ултиматум начињен тако да буде одбијен.⁶⁹ Почек од 7. јула, немачки амбасадор у Аустро-Угарској Чиршки и аустроугарски министар спољних послова Берхтолд саставали су се готово свакодневно како би ускладили дипломатске акције правдања рата против Србије.⁷⁰ Чиршки је већ 8. јула Берхтолду пренео поруку Вилхелма II у којој немачки цар најнаглашеније истиче да Берлин очекује да Монархија заиста дејствује против Србије, подвлачећи да Немачка неће разумети ако се дозволи да садашња прилика прође а да се не зада ниједан ударац. На истом састанку Чиршки је рекао Берхтолду: "Ако се ми (Аустро-Угарска) нагодимо са Србијом или ступимо у преговоре с њом, Немачка ће то протумачити као признање слабости, што неће моћи да прође без последица по наш положај у Тројном савезу и по будућу политику Немачке".⁷¹ Дан раније канцелар Рајха Бетман Холвег рекао је свом помоћнику и близком пријатељу Курту Рицлеру (Kurt Riezler) да "акција против Србије може довести до светског рата".⁷² Бетман Холвег је слутио да такав један "скок у таму" оправдава међународна ситуација. Канцелар је рекао Рицлеру да је Немачка потпуно парадисана и да "будућност припада Русији која расте и расте и постаје све већа ноћна мора за нас". Рицлер је у свом дневнику записао да му је Бетман Холвег предочио застрашујућу слику Русије која гради железнице у Конгресној Польској, што ће јој допустити да изврши бржу мобилизацију трупа кад 1917. године буде завршен руски Велики војни програм; аустро-српски рат вероватно ће изазвати светски рат; "који ће довести до рушења постојећег поретка"; али пошто је "постојећи поредак био беживотан и лишен идеја", такав (светски) рат може се само поздравити као благослов за Немачку.⁷³

---

⁶³ D. Fromkin, 183.

⁶⁴ F. Fischer, 55.

⁶⁵ D. Fromkin, 165.

⁶⁶ F. Fischer, 56.

⁶⁷ D. Fromkin, 165.

⁶⁸ F. Fischer, 56.

⁶⁹ D. Fromkin, 165.

⁷⁰ F. Fischer, 57.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² D. Fromkin, 181.

⁷³ J. C. G. Rohl, *1914: Delusion or Design*, Elek, London 1973, 24.

Из наведених изјава види се да нису само војни кругови у Немачкој били одушевљени идејом превентивног светског рата против Русије и Француске, те подстицањем аустро-српског рата као најпогоднијег окидача за сукоб светских размера; сличне идеје наилазиле су на повољан одјек и у утицајном делу цивилне администрације. Из перспективе снова о светској доминацији питање опстанка Србије или Аустро-Угарске могло је бити тек од другоразредног значаја, иако је управо његова динамика довела свет на руб савременог Армагедона. Судбина јединог немачког савезника губила је на важности ако се његовим жртвовањем могао остварити нови светски поредак заснован на идејама пангерманизма. Носиоцима ове идеологије беше стало до опстанка Хабсбурговаца колико и петроградским заступницима панславизма до стварних националних интереса Србије. Уосталом, великонемачки национални пројекат био је све мање благонаклон према одржавању многонационалне државне заједнице у Подунављу, а изгледи да она обухвати нова балканска подручја насељена негерманским живљем чинили су је још одбојнијом заговорницима германске расне чистоте, упркос симболичној предности коју је немачки етнички елемент још увек уживао у Монархији. Чинjenica да је Хитлер двадесет година по окончанију Великог рата приступио Аншлусу али не и обнови подунавске заједнице народа ретроспективно сведочи да је и у време Јулске кризе између снова о германској Европи и опстанка Аустро-Угарске постојао тешко премостив јаз. Уопште нисам сигуран да би Монархија преживела немачку победу, као што није преживела ни њен пораз. Упадљиво је одсуство Велике Британије из стратешких планова првих људи Рајха почетком јула; за разлику од Русије и Француске, које су сместа препознате као непријатељи у будућем рату, немачки спољнополитички одлуциоци дugo су гајили илзију о неутралном државију Лондона у предстојећем одмеравању снага; постоји очит неисклад између обимних планова за послератно преуређење света и веровања, заснованог више на жељама него на стварности, да такво преустројство неће антагонизирати силу која је извлачила највећу добит из деловања постојећег светског поретка. У Берлину се рачунало да витални британски интереси нису погођени текућом балканском кризом; није се, међутим, доволно увиђала околност да би у случају било каквог поремећаја глобалне равнотеже снага они морали бити озбиљно угрожени. Чини ми се да баш у несразмери између локалних корена и глобалних последица највећег рата налазе упориште упорна веровања – и данас жива – да је рат последица дипломатске трапавости, да се вештијом дипломатијом могао избеги.

Ништа боље не илуструје несигурност немачког врха у процени међународне ситуације пред Јулску кризу и у њеном току од противречног виђења улоге Велике Британије и изгледа да она остане по страни од светског сукоба. Док се у Берлину превише оптимистички гледало на могућност раздвајања британских и француских интереса, истовремено се стрепело од договорања Лондона и Петрограда, иако је англо-руско супарништво у Азији било знатно дубље и трајније од повремених англо-француских трзавица. На пример, стравољења рајхсканцелара од Русије навела су га да прецени значај англо-руских поморских преговора вођених током маја 1914, и да их протумачи као почетак поморског "опколавања" Немачке, блокаде која се могла пробити само ратом.⁷⁴ Наиме, пошто су били одржани англо-француски поморски преговори, Руси су тражили да Британија и са њима обави исту врсту консултација, што је и учинено, мада без нарочитих резултата.⁷⁵ Показало се да су англо—руски поморски преговори део динамике односа унутар Антанте и да нису имали онај антинемачки садржај који им је у Берлину приписиван.

⁷⁴ D. Fromkin, 181.

⁷⁵ *Ibid.*, 181-182.

На новом састанку Крунског савета, одржаном 8. јула у Бечу, Тиса је поновио свој став да ће сваки напад на Србију обавезно довести до руске интервенције, а тиме и до светског рата.⁷⁶ Истог дана Рицлер у свом дневнику бележи следећу изјаву Бетман Холвега: "Ако рат дође са истока, тако да ми поћемо у помоћ Аустро-Угарској а не Аустро-Угарска нама, у том случају имамо прилику да победимо у њему. Ако до рата не дође, ако га руски цар не жели или ако Француска – уплашена – буде саветовала Петрограду одржавање мира, још увек имамо прилику да дипломатским маневрима поделимо Антанту на питању Србије."⁷⁷ Рајхсканцелар је, дакле, при сваком развоју ситуације очекивао победу - војну или дипломатску - Централних сила. Немачки војни врх с пренрењем се односио према дипломатским победама ма које врсте, те је далеко од очију јавности вршио притисак да Немачка учини све што је у њеној моћи како би општеевропски рат избио што пре. Његова одлучност сломиће наредних дан слаб, бојажљив, оклевавајући и не сасвим искрен отпор Бетман Холвега војној опцији.

У томе су немачки генерали и адмирали уживали пуну подршку ратоборног, већинског дела аустроугарске политичке елите, који се ослањао на њихове аргументе и претњу губитка немачке подршке како би придобио неодлучне. Већ 9. јула Берхтолд је саветовао аустријском цару да Србији преда ултиматум који би садржао захтеве формулисане тако да буду одбијени; тиме би се обезбедило избијање рата без одијума у светској јавности да се Србија напада без претходног упозорења, на њу би се свалила кривица за рат и осигурала неутралност Британије и Румуније.⁷⁸ Сутрадан је Берхтолд рекао Чиршком да ће Србима предати ултиматум са "неприхватљивим захтевима" и да је то најбољи начин да се изазове рат, али да се "главна ствар" за коју се треба постарати односи на начин уручења ових "неприхватљивих захтева".⁷⁹ Требало је да прође читава седмица, од 7. до 14. јула, да би се угарски премијер Тиса убедио да подржи рат против Србије.⁸⁰ Британски секретар за спољне послове сер Едвард Греј рекао је 9. јула немачком амбасадору у Лондону кнезу Лихновском да "не види разлог да пессимистички гледа на ситуацију".⁸¹ Упркос Тисином противљењу, Берхтолд је 10. јула наложио својим службеницима да почну састављати текст ултиматума Србији.⁸² Немачки амбасадор у Бечу јавио је својој влади да се "Берхтолд, изгледа, нада да Србија неће пристати на аустроугарске захтеве, пошто би једна само дипломатска победа поново бацила ову земљу (Аустро-Угарску) у стагантно расположење,"⁸³ под којим очито треба подразумевати тихо растакање државне структуре Хабсбуршке монархије. А аустријски дипломата Хојос рекао је једном свом немачком колеги да су "захтеви (из будућег ултиматума) заправо такве природе да их можда не би могла прихватити ниједна земља која још увек има самопоштовања и достојанства".⁸⁴ Дана 11. јула Чиршки јавља у Берлин свом министру спољних послова фон Јагову да је "поново искористио прилику да са Берхтолдом размотри какву акцију треба предузети против Србије, углавном да би још једном уверио

---

⁷⁶ F. Fischer, 56.

⁷⁷ J. C. G. Rohl, 26.

⁷⁸ F. Fischer, 56.

⁷⁹ *Ibid.*, 57.

⁸⁰ D. Fromkin, 165.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² *Ibid.*, 177.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*

аустроугарског министра, наглашено се залажући за брзу акцију".⁸⁵ Истог дана немачко Министарство спољних послова желело је да зна треба ли послати телеграм којим Немачка честита рођендан Петру I Карађорђевићу, краљу Србије. Вилхелм II је одговорио: "Како Беч још није започео никакву акцију против Београда, изостављање уобичајеног телеграма било би сувише упадљиво и могло би изазвати превремену забринутост код непријатеља... Честитку треба послати."⁸⁶ Кајзер се плашио да би прерано испољавање непријатељског става према Србији упозорило његове супарнике из Антанте на стварне немачке намере, што би угрозило иницијативу коју су на дипломатском плану још увек чврсто држале у својим рукама Централне силе.

Истовремено, Немачка је појачавала притисак на свог јединог савезника да брже и одлучније делује. Аустроугарски амбасадор Сећењ јављао је из Берлина да сви у немачкој влади желе да Аустро-Угарска сместа објави рат Србији и да су уморни од аустријске неодлучности у избору мира или рата.⁸⁷ Аустријски дипломата додаје да се ово "апсолутно инсистирање на рату против Србије заснивало на два већ поменута разлога; прво, да Русија и Француска још нису спремне за рат; и друго, да Британија неће у овом тренутку интервенисати у рату који је избио због једне балканскe државе, чак и ако би он довео до сукоба са Русијом, па можда и са Француском... Не само што су се англо-немачки односи толико поправили да Немачка осећа како више не мора да се плаши директно непријатељског става Британије, већ – пре свега – Британија у овом тренутку брине о свему другом, само не о рату, и нема никакву жељу да вади кестење из ватре за Србију или, у крајњој линији, за Русију... Уопште узев, дакле, на основу свега тога изгледа да је политичка консталација за нас повољна колико само може бити." Ова анализа није толико нетачна колико непотпуна. Ма колико била неспремна за рат, Русија *политички* није могла дозволити потпуни слом Србије, као што ни Француска није могла мирно да гледа пораз Русије. Британија заиста није била расположена да ратује због балканских или источноевропских питања – ту је аустријски амбасадор био у праву можда више но што је и сам желео. За разлику од средине XVIII века, када су британски војници гинули да би се одржала моћ Хабсбурговаца у Подунављу, Британија ће на завршетку рата који се управо припремао равнодушно посматрати нестанак Монархије и радикално прекомпоновање географске карте источне Европе. Она неће ући у рат ни због Србије ни због Русије – дотле су се предвиђања Сећења показала тачним. Али Енглеска није смела нипошто допустити слом Француске, ни учвршћивање надмоћне непријатељске силе на обали Ламанша. У Лондону су знали да би пораз Треће републике и нови тријумф немачког оружја имали далекосежније последице но што је било уједињење Немачке по завршетку француско-пруског рата 1870. године. Британија је могла задржати неутрални, или бар нератујући статус да су се немачки војни стратеги определили за дефанзиву на Западу и офанзиву на Истоку. Али Шлифенов (Schlieffen) план, основа предратне немачке војне стратегије, предвиђао је управо супротно: офанзиву на Западу и дефанзиву на Истоку. А у хоенцолернској Немачкој војници увек беху гласнији и јачи од дипломата.

---

⁸⁵ F. Fischer, 57.

⁸⁶ D. Fromkin, 166.

⁸⁷ F. Fischer, 58.

8. Од састављања до предаје ултиматума

Берхтолд је 12. јула немачком амбасадору у Бечу показао први нацрт ултиматума са "неприхватљивим захтевима"; аустроугарски министар спољних послова обећао је да ће ултиматум бити уручен Србији чим буде био завршен састанак руског цара Николе II и француског председника Поенкареа (Poincaré), који је управо тих дана одржаван у Петрограду.⁸⁸ Циљ овог одлагања предаје ултиматума лако је прозрети: требало је што више продолжити време потребно силама Антанте за усклађивање њихових ставова према балканској кризи. Ипак, немачки цар није био срећан због тог одлагања; на маргини телеграма који му је из Беча послао Чиршки Вилхелм II је ставио следећу белешку: "Каква штета!", изражавајући жаљење што ће ултиматум бити уручен тако касно. До 14. јула угарски премијер Тиса пристао је на ратну опцију, плашећи се да би даље инсистирање на мирном решењу спора са Србијом навело Немачку да откаже уговор о Двојном савезу са Аустро-Угарском из 1879. године.⁸⁹ Наиме, тог дана је Чиршки јавио Берлину да ће Аустро-Угарска предати ултиматум "који ће готово извесно бити одбијен и који треба да доведе до рата". Истог дана немачки министар спољних послова Јагов послао је упутства амбасадору у Лондону, кнезу Лихновском, у којима се каже да је Немачка одлучила да учини све што је у њеној моћи да изазове аустро-српски рат, али да Немачка мора избеги утисак "да ми подстичемо Аустрију на рат".⁹⁰ Јагов је описао рат против Србије као последњу прилику Аустро-Угарске за "политичку рехабилитацију". Шеф немачке дипломатије у својим упутствима наглашава да ни под каквим околностима не жели мирољубиво решење и да, мада не жели превентивни рат, он се неће "држати мира к'о пијан плота" ако до таквог рата дође, зато што је Немачка спремна за рат, "а Русија у основи није".⁹¹ Пошто је Русији и Немачкој суђено да се боре једна против друге, Јагов је веровао да је управо сада најбоље време за тај неизбежни рат,⁹² зато што ће "за неколико година Русија бити спремна. Тада ће нас она на копну смрвiti бројношћу своје војске, а уз то ће имати спремне своју Балтичку флоту и стратегијске железничке пруге."⁹³ Уверење Јагова да је лето 1914. године најбоље време за улазак Немачке у рат делили су многи чланови немачке владе.⁹⁴ Многи немачки званичници веровашу да је тевтонској и словенеској раси суђено да се међусобно боре у страшном "расном рату" за доминацију над Европом и да је сад најбољи тренутак за отпочињање једног таквог рата.⁹⁵ Сличне идеје не беху још згуснуте у ирационалну нацистичку идеологију расне чистоте; оне су пре доста слободно струјале широким простором десног политичког спектра, градећи духовну атмосферу која ће омогућити појаву и успон нацизма. С друге стране, немачка војна елита одисала је надменом самоувереношћу и оптимизмом без покрића у чињеницама; Молтке је доказивао да захваљујући наводној надмоћи немачког наоружања и обуке, као и преласку француске војске са двогодишњег на трогодишњи војни рок, Немачка може 1914. лако победити и Француску и Русију.⁹⁶

---

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Ibid.*, 56.

⁹⁰ K. Kautsky, dokument br. 36, 99

⁹¹ K. Kautsky, dokument br. 72, 131-132.

⁹² F. Fischer, 59.

⁹³ K. Kautsky, dokument br. 72, 131-132.

⁹⁴ F. Fischer, 59-60.

⁹⁵ D. Fromkin, 171.

⁹⁶ *Ibid.*, 60.

У међувремену, аустријски органи који су истраживали позадину атентата на Франца Фердинанда јавили су 13. јула Берхтолду да "неманичега што би доказивало или бар пружало основа за претпоставку да је српска влада учествовала у подстрекавању злочина, његовом припремању или набавци оружја. Напротив, има разлога за веровање да све то нипошто не долази у обзир."⁹⁷ Тај извештај забринуо је Берхтолда, пошто је значио да нема много доказа који би подржали његово оправдање утиматума – умешаност српске владе у убиство надвојводе. Упркос тим неповољним вестима о току истраге, Аустријанци су 14. јула уверавали Немце да се утиматум који треба уручити Србији саставља на такав начин да је могућност његовог прихватања *практично искључена*.⁹⁸ Истовремено је шеф аустро-угарског генералштаба Конрад фон Хенцендорф рекао Берхтолду да због његове жеље да се летња жетва оконча пре избијања рата Аустрија може објавити рат најраније 25. јула.⁹⁹ Такође се сматрало непожељним да утиматум буде предат пре него што буде завршена посета француског председника и премијера Петрограду.¹⁰⁰ Утиматум, који се званично звао демарш, не би био уручен пре 23. јула, а рок за одговор истицао би 25. јула.¹⁰¹ Аустријска дипломатија послушно је испуњавала жеље свог војног врха.

Притисак ратне странке у Берлину растао је из дана у дан. Рајхсканцелар Бетман Холвег рекао је 16. јула грофу Редерну (Siegfried Friedrich Wilhelm Erdmann Graf von Roedern), државном секретару за Алзас и Лорену, да га уопште није брига за Србију, нити за наводно њено саучесништво у убиству Франца Фердинанда.¹⁰² Важно је само то да Аустрија нападне Србију овог лета, што би довело до двоструког повољног ситуације за Немачку. Наиме, ако је становиште Бетмана Холвега исправно, аустријско-српски рат ће изазвати или општи рат (за који је Бетман Холвег веровао да ће га Немачка добити) или распад Тројне Антанте. У оба случаја Немачка излази из кризе као победник, било војни, било само дипломатски. Ова мисао да за Немачку не постоји неповољан исход балканске кризе, нити губитничка комбинација војно-политичких околности, одиграла је кључну улогу у усмеравању догађаја ка светском рату. Без прекомерно самоуверене Немачке дипломатија би добила шансу; са њом, она је није имала. О тај елементарни увид спотичу се све теорије које узроке рата налазе у дипломатској невештини великих сила или у личној неспособности најодговорнијих државника.

Но, рад дипломатије Централних сила на изради утиматума није могао дugo остати незапажен у престоницама сила – чланица Антанте. Тако је руски амбасадор у Бечу јавио, такође 16. јула, Петрограду: "До мене допиру вести да аустро-угарска влада по окончању истраге намерава да постави извесне захтеве Београду... Чини ми се по жељним да у овом тренутку, пре коначне одлуке о тој ствари, бечка влада буде обавештена о томе како би Русија реаговала на чињеницу да Аустрија поставља Србији захтеве који су неприхватљиви с обзором на достојанство те државе."¹⁰³ А аустроугарски амбасадор у Петрограду лажно је уверавао Сергеја Сазонова (Сергей Дмитриевич Сазо-

⁹⁷ *Ibid.*, 169.

⁹⁸ *Ibid.*, 165.

⁹⁹ *Ibid.*, 168.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 168-169.

¹⁰¹ *Ibid.*, 169.

¹⁰² F. Fischer, 60.

¹⁰³ D. Fromkin, 175.

нов), руског министра иностраних послова, да Аустрија не планира никакву меру која би могла изазвати рат на Балкану, тако да се Руси нису ни жалили тим поводом.

У Бечу нису били сигурни да ли ће и у којој мери влада Србије бити спремна да удовољи захтевима садржаним у будућем ултиматуму. Тако се 17. јула Берхтолд жалио кнезу Штолбергу (Prince Stolberg) из немачке амбасаде да, мада он мисли да ће његов ултиматум вероватно бити одбијен, ипак је забринут због могућности да га Срби прихвате, те тражи више времена како би преформулисао тај документ.¹⁰⁴ Штолберг је јавио Берлину да је рекао Берхтолду: "Ако Аустрија стварно жели да једном заувек рашичи своје односе са Србијом, што је сам Тиса у свом недавном говору назвао "неизбежним", онда би било несхватљиво зашто нису постављени такви захтеви који би раскид учинили неизбежним. Ако акција једноставно замре, још једном, и заврши се такозваним дипломатским успехом, уверење – које овде многи већ деле – да Монархија више није способна за енергично делање биће опасно оснажено. Очигледне су последице, унутрашње и спољне, које ће из тога произићи у самој Аустрији и ван ње."¹⁰⁵ Следећег дана гроф Хојос је, уверавајући Штолберга у озбиљност аустријских ратних намера, обећао немачком дипломати да су захтеви у нацрту текста ултиматума "заправо такве природе да их ниједна земља која још има самопоштовања и достојанства не може прихватити".¹⁰⁶ Истог дана, одговарајући на гласине о аустријском ултиматуму, Никола Пашић, премијер Србије, изјавио је да неће прихватити никакве мере које компромитују суворенитет његове државе.¹⁰⁷ Ханс Шен (Schoen), баварски дипломата у Берлину, рекао је 18. јула баварском премијеру грофу Георгу фон Хертлингу (Georg von Hertling) да се Аустрија само претвара да је миролубиво расположена.¹⁰⁸ Коментаришући нацрт текста ултиматума који су му показали немачки дипломати, Шен је приметио да је "савршено јасно да Србија не може прихватити никакве захтеве који су у несагласности са њеним достојанством као суворене државе. Стога ће исход бити рат."¹⁰⁹ Цимерман је рекао Шену да ће снажан и успешан потез против Србије избавити Аустро-Угарску од унутрашњег распада, као и да је то разлог што је Немачка дала Аустрији "бланко-чек с пуним овлашћењима, чак и уз опасност рата с Русијом".¹¹⁰ Из наведених изјава непосредно се уочава напор аустроугарске и немачке дипломатије да формулишу захтеве које Србија неће моћи да прихвати. То није било лако с обзиром на околност да Србија, тек изшла из Балканских ратова, с новостеченим територијама које је требало уклопити у структуру државе, изнутра мучена дуготрајним трвењем између цивилних власти и пучиста из 1903. године, није била орна за ново ратовање, посебно не са својим моћним северним и западним суседом. У овим изјавама јавља се – поред јединствено повољног стратегијског тренутка, који се не сме пропустити јер је непоновљив – схватање да је успешна конфронтација са Србијом услов опстанка Монархије. Немачка је могла да живи и без победа над Русијом и Француском; Аустро-Угарска без победе над Србијом не.

---

¹⁰⁴ F. Fischer, 58-59.

¹⁰⁵ K. Kautsky, dokument br. 87, 141.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 142.

¹⁰⁷ D. Fromkin, 175.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 176.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Ibid.*,

Крунски савет у Бечу је 19. јула донео коначну одлуку о формулатији ултиматума којег је требало 23. јула уручити Србији.¹¹¹ Степен немачког утицаја на Аустро-Угарску најбоље се види из чињенице да је немачки министар спољних послова Јагов наложио свом аустријском колеги Берхтолду да одложи предају ултиматума за један час, како би с осигурало да документ буде уручен Србији у тренутку кад француски председник и премијер буду већ напустили руску престоницу;¹¹² сврха овог одлагања била је спречавање руско-француских консултација на највишем нивоу непосредно по предаји ултиматума. Први нацрт ултиматума био је показан немачкој амбасади у Бечу још 12. јула, а коначни текст унапред је прослеђен истој амбасади 22. јула.¹¹³ Због аустријског отезања приликом састављања ултиматума елемент изненађења, на који је Немачка рачунала у рату са Србијом, био је неповратно изгубљен.¹¹⁴ Уместо коришћења ефекта изненађења, била је усвојена стратегија "локализације", што је значило да ће Немачка, кад започне аустро-српски рат, извршити притисак на друге силе да се не мешају, чак и уз опасност да заарати с њима.¹¹⁵ Јагов је 19. јула у полузваничном листу *Северно-немачке новине* објавио једну белешку у којој је упозорио друге силе да "разрешење спорова који се могу појавити између Аустро-Угрске и Србије треба да остане локализовано".¹¹⁶ Када га је француски амбасадор у Немачкој Жил Камбон (Jules Cambon) директно упитао како зна за садржај аустријског ултиматума обелодањен у *Севернонемачким новинама*, Јагов се претварао да не зна ништа о томе.¹¹⁷ А сер Хорас Рамболд (Sir Horace Rumbold) из британске амбасаде у Берлину јављао је својој влади: "Не знамо чињенице. Немачка влада их, наравно, зна. Они (Немци) знају шта ће захтевати аустријска влада... и мислим да можемо рећи са извесном сигурношћу да су они дали пристанак на те захтеве и обећали подршку уколико дође до опасних компликација... Немачка влада не верује да постоји нека опасност од рата."¹¹⁸ Мада је у дипломатским круговима мало ко веровао лажима немачког министра спољних послова да његова влада није упућена у садржај аустроугарског ултиматума Србији, ипак се још увек веровало да Немачка тежи миру и да може обуздати Аустрију.¹¹⁹ Тих дана је генерал Молтке, шеф немачког генералштаба, поново снажно подржao идеју да је аустро-српски рат најбољи начин да се дође до жељеног светског рата.¹²⁰

Дипломате се срећу с дипломатама, не с војницима. Можемо са својих божанских висина, наоружани познавањем потоње историје и скривених механизама власти у Рајху, осуђивати наивност дипломатија сила Антанте, испољену у фатално погрешној процени да је циљ Немачке у решавању балканске кризе инициране Сарајевским атентатом одржање европског и светског мира. Европска стварност последњег месеца *la belle époque* беше бескрајно сложенија, нијансиранија од оне коју приказују уџбеници историје оптерећени вишком патриотизма. Уопште не искључујем могућност да су немачке дипломате на средњем и нижем нивоу стварно желеле мир. Утисак Антантиних амбасadora не мора бити погрешан: да су се њихови немачки саговорници питали, до рата сва-

¹¹¹ F. Fischer, 61; D. Fromkin, 178.

¹¹² F. Fischer, 61.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ D. Fromkin, 178-179.

¹¹⁵ *Ibid.*, 179.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*, 180.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Ibid.*, 180-181.

како не би дошло. Но, нису се питали ни они, ни њихов шеф Јагов, ни његов шеф Бетман Холвег, па ни сам Кајзер. У немачком Рајху последњу реч о питањима мира и рата, као и о још много чemu другом, имајаху војници. С обзиром на реалну структуру моћи, Рајх би се могао описати као Спарта у атинском костиму; иза велепне, цивилне и цивилизоване фасаде Рајхстага провиривала је пруска војничка чизма – одатле неизлечива слабост Вајмарске Републике и подињали пандемонијум нацизма. А девиза немачке војничке елите јула 1914. беше – сетимо се - "Сад или никад".

Међутим, мада је Немачка сасвим очигледно деловала као *spiritus movens* балканских кризе, "извођачи радова" беху непосредни актери сукоба – Аустро-Угарска и Србија, при чему њихове улоге не беху ни тако симетричне како тврде апологети Централних сила, али ни дијаметрално супротне како то хоће браниоци Србије. Ако је крајњи циљ немачке дипломатије у Јулској кризи био светски рат, а циљ Аустро-Угарске локализовани обрачун са Србијом, првац деловања српске дипломатије не би се могао дефинисати као мир по сваку цену. Да земљи предстоји борба за опстанак, увијали су не само успаљени националисти око Црне руке него и трезвени политичари пашићевског кова. Пошто су готово сви у Београду знали да је сукоб са Монархијом неминован, нису улагани узлудни напори да се он спречи. Циљ српске дипломатије беше да до њега дође под условима што повољнијим за Србију – она нipoшто није смела у њему остати усамљена. Насупрот стратегији локализације сукоба прихваћеној у Бечу – о чemu сведочи лажно уверавање, које је аустроугарски амбасадор пружио свом руском колеги 16. јула, да његова земља не планира напад на Србију, у Београду – као и у Берлину, уосталом – прихваћена је стратегија интернационализације сукоба, његовог прерастања у светски рат. Свој успех та стратегија дугује – поред осталог – чињеници да су јој два кључна актера на обе стране будућег фронта радила у прилог. Србија није била ни само невина жртва неизазване агресије, ни само неодговорни изазивач светског пожара; у извесном смислу и у различитим аспектима своје политике, она је била и једно и друго.

У оквиру припрема за предстојећи рат немачка влада је 20. јула обавестила директоре бродарских компанија *Norddeutscher Lloyd* и *Hamburg America Line* да ће Аустрија ускоро предати ултиматум који може изазвати општи европски рат, те стога компаније одмах треба да почну повлачење својих бродова из страних вода и њихов повратак у Рајх.¹²¹ Истог дана Немачкој ратној морнарици наређено је да започне концентрацију своје Флоте отворених мора (*Hochseeflotte*) у случају избијања општег рата.¹²² Немачки поморски кругови нису се претерано поуздавали у способност Јагова и његове дипломатије да обезбеди неутралност или бар неизађеност Велике Британије; њихове припреме за судар са најмоћнијом флотом на свету ушли су у завршну и најгрозничавију фазу. А Рицлер у свом дневнику бележи да му је Бетман Холвег 20. јула рекао како ће Русију "са њеним растућим захтевима и страховитом динамичном снагом кроз неколико година бити немогуће сужбити, нарочито ако и даље остане садашња европска консталација".¹²³ Рицлер завршава своју дневничку белешку опаском да је Бетман Холвег био "одлучан и ћутљив", те цитира свог бившег министра спољних послова Кидерлен Вехтера (Kiderlen-Waechter), који је "увек говорио да се морамо борити". Немачка влада је 21. јула званично саопштила француском амбасадору у Берлину Жилу Камбону и отправнику послова руске амбасаде Броневском да Немачки Рајх нема сазнања о томе каква је аустријска по-

---

¹²¹ F. Fischer, 64.

¹²² K. Kautsky, dokument br. 82, 137.

¹²³ J. C. G. Rohl, 25.

литика према Србији.¹²⁴ Цимерман је – додуше у приватном својству – писао да се немачка влада "у потпуности слаже да Аустрија мора искористити повољан тренутак, чак и по цену даљих компликација", али да он (Цимерман) сумња "да ли ће Беч имати храбрости да делује". Цимерман завршава свој меморандум напоменом да "наслућује како је Бечу, плашиљивом и неодлучном какав је одувек био, готово жао" што му је Немачка 5. јула дала бланко-подршку уместо да му саветује уздржаност у односима са Србијом. Сам Конрад, шеф аустро-угарског генералштаба, вршио је притисак да Двојна монархија пожури са започињањем рата како би се Србија спречила да "намирише опасност и понуди добровољну компензацију, можда под притиском Француске и Русије". Немачка ће, уосталом, 22. јула одбити аустријски захтев да немачки министар у Београду преда ултиматум Србији зато што би, како је Јагов рекао, превише изгледало "као да ми (Немачка) подстичемо Аустрију да зарати".¹²⁵ На дан предаје ултиматума, 23. јула, цело немачко војно и политичко руководство привидно је отишло на одмор.¹²⁶ Гроф Шен, отправник послова баварског посланства у Берлину, јављао је Минхену: "Влада ће, одмах по предаји аустријске ноте у Београду, покренути дипломатску акцију код сила, у интересу локализације рата. Влада ће тврдити да је та аустријска акција исто толико изненађење за њу саму као и за друге силе, истичући чињеницу да је цар на свом северном путовању, а да су пруски министар рата и шеф великог генералштаба на одсуству."¹²⁷ Међутим, још 19. јула – четири дана пре уручења ултиматума – Јагов је од свих немачких амбасадора широм света (осим од амбасадора у Аустро-Угарској) затражио да владама код којих су акредитовани изјаве да "ако аустроугарска влада не жељи да се заувек одрекне статуса велике силе, она нема другог избора до да обезбеди прихватање својих захтева од стране српске владе снажним притиском и, ако је неопходно, прибегавајући војним мерама".¹²⁸ Јагов је касније увидео да би таква његова изјава била неу складива с његовим тврђњама да немачка влада не зна садржај ултиматума; то је довело до журног слања другог телеграма, у којем се тврди да Немачка не зна ништа о аустријском ултиматуму, али и прети "непрорачунљивим последицама" ако нека сила покуша да заустави аустроугарски напад на Србију у случају да ултиматум буде одбијен.¹²⁹ Када је немачки амбасадор у Петрограду Пуртале (Pourtalès) јавио како га је руски министар спољних послова Сазонов упозорио да Немачка "мора рачунати са Европом" ако подржи аустријски напад на Србију, Вилхелм II написао је на маргини Пурталеовог телеграма: "Не! Русија, да."¹³⁰ Кајзер није презао од општеевропског рата, јер се надао коначном обрачуну с Русијом. Подржавајући аустријски рат против Србије, руководиоци Немачке знали су за опасности од општег рата. Фишер наводи као доказ за ту тврдњу захтев Јагова да буде упућен у све појединости Вилхелмовог крстарења по Северном мору пре него што аустријски ултиматум буде уручен. "Пошто желимо да локализујемо сукоб између Аустрије и Србије, не смемо узбуњити свет превременим повратком Његовог Величанства; с друге стране, Његово Величанство мора бити увек доступно, у случају да нас непредвидљиви развој догађаја принуди на доношење важних одлука, као што је мобилизација. Његово Величанство можда би могло последње дане свог крстарења провести на Балтику."¹³¹ Колико је Немачка настојала да не буде

¹²⁴ F. Fischer, 61.

¹²⁵ Ibid., 64.

¹²⁶ Ibid., 62.

¹²⁷ K. Kautsky, Dodatak IV, dokument br. 2, 617.

¹²⁸ F. Fischer, 63.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.,

¹³¹ Ibid., 64.

доведена у везу с аустријским ултиматумом сведочи и њено одбијање захтева аустроугарске владе – постављеног 22. јула, пре уручења ултиматума – да Немачка уручи аустро-угарску објаву рата по истеку рока за одговор 25. јула.¹³² Јагов је ово одбијање образложио тврђом како "наше становиште мора бити да је свађа са Србијом унутрашња ствар Аустро-Угарске".¹³³ С друге стране, одбијање Немачке да њен представник уручи ултиматум српској влади може се схватити и као настојање да се остане што даље од оптужби за подстицање светског рата у том тренутку. Тако је 23. јула барон Гисл фон Гислинген (Baron Giesl von Gieslingen), аустријски министар у Београду, морао сам предати ултиматум српској влади.¹³⁴ Истовремено, очекујући с извесношћу српско одбацивање ултиматума, аустријска војска отворила је ратни дневник и започела припреме за непријатељства.¹³⁵

9. Уместо закључка

Предајом ултиматума завршен је први, формативни период Јулске кризе, у којем су њени непосредни актери – Аустро-Угарска и Немачка експлицитно, Србија имплицитно, не-делањем – дефинисали своје циљеве и улоге у ситуацији створеној Сарајевским атентатом. Садржај ултиматума, конкретни аустроугарски захтеви влади Србије, одређен је сложеном интеракцијом резултата истраге, дугорочних хабсбуршких циљева на Балкану, те савета и притисака Немачке као моћнијег партнера у Двојном савезу. Парадоксално, али и упозоравајуће звучи закључак да је у овом раздобљу Србија уживала већу слободу дипломатског деловања (или неделовања) од свог северног и западног суседа. Величина територије, становништва или привредног потенцијала јесу важни, али не и једини чиниоци који одређују место неке државе у међународним односима – пример Србије и Аустро-Угарске из првих двадесет пет дана Јулске кризе то на очигледан начин илуструје. У анализи понашања две државе непосредно сучељене убиством Франца Фердинанда морају се имати у виду не само укупни односи моћи у тадашњој Европи него и њихова унутрашња ограничења. Управо због тих ограничења Аустро-Угарска није могла већ првих дана јула напасти војнички не-спремну Србију, нити је Србија могла поћи у сусрет догађајима покрећући сопствену истрагу о атентату. Занемаривање ових унутрашњих чинилаца који су саодређивали дипломатски положај две државе води умножавању наводних грешака људи на одговорним местима у државној хијерархији које су, ако не директно изазвале светски рат, бар допринеле његовом избијању. А грешака је свакако било и без њиховог непотребног пренаглашавања – природно, највише на оној страни која није остварила своје дипломатске циљеве. У Јулској кризи Аустро-Угарска је следила максималистички циљ – локализовани рат са Србијом – који тадашњи систем међународних односа једноставно није дозвољавао. Отуда привид аутоматског одвијања догађаја после предаје ултиматума, немоћи дипломатије да их усмерава или бар да на њих утиче. Да је у Бечу однела превагу Тисина политичка линија, Аустро-Угарска би забележила не само дипломатску победу, како су с иронијом говорили немачки генерали: политички углед Србије, уздигнут после Балканских ратова, био би знатно оштећен, њена улога југословенског Пијемонта на дуже време доведена у сумњу, југословенско питање у Монархији изгубило на оштрини, мада вероватно не би било коначно скинуто с дневног ре-

---

¹³² D. Fromkin, 194.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*, 186-187.

¹³⁵ *Ibid.*, 187.

да. Да ли би то спасло Хабсбурговце? Сумњам, али би оставило проходним неке путеве који су светским ратом били заувек затворени.

Већ сам указао да су Немачка и Србија добиле оно што су тражиле – светски рат. За Немачку, то је већинско мишљење међу историчарима, ослоњено на богату документарну грађу чији је тек мали део наведен у овом прилогу. За Србију, то је индиректан закључак који на међе анализа како њеног спољнополитичког положаја тако и ставова најважнијих политичких актера на њеној унутрашњој сцени. У Београду нису гајили илузије у погледу својих односа са Монархијом; већина у влади и широј политичкој јавности чврсто је веровала да је сукоб са по-дунавским цином на стакленим ногама на дуже стазе неизбежан, избио он због Босне и Херцеговине, Војводине или ширег југословенског питања. Није вредело улагати напоре да се стално одлаже нешто за што се веровало да је неминовност; пре се требало потрудити да до сукоба дође под условима што повољнијим за Србију. А на највећи број савезника, стога и највећу страну војну помоћ, Србија је могла рачунати у случају светског рата. То што би се тада и број непријатеља Србије формално увећао није претерано бринуло српске стратеге; они су знали да активно непријатељство Немачке и Бугарске не могу избећи чак ни ако рат буде успешно локализован на област средишњег Балкана. Интереси Србије и Аустро-Угарске, кад је у питању европски мир, беху директно супротстављени: док је Бечу одговарао локализовани рат између Хабсбуршке монархије и Србије, Београду је одговарало или одржавање мира или отпочињање тоталног, свеевропског рата. Пашићева влада била је вероватно ближа првој, војни кругови око *Црне руке* и антиаустројски, по свему судећи већински, део јавног миња другој алтернативи. Из овде наведених докумената види се да су најмоћнији људи у Немачкој били изразито склони претварању текуће балканске кризе у превентивни рат против Русије уз прихваташе ризика да се на руској страни бори и Француска, мада се немачка дипломатија – из обзира према свом слабијем партнери – јавно залагала за локализацију будућег рата и упозоравала сите Антанте да се не уплићу у аустријско-српски спор.

* * *

FROM ASSASSINATION TO ULTIMATUM – JULY CRISIS 28. VI – 23. VII 1914.

Summary: This article deals with the first, incipient, formative period of July Crisis 1914, going on from murder of Archduke Franz Ferdinand, heir presumptive to the Austro-Hungarian throne, on June 28, to deliver of the Austro-Hungarian ultimatum to Serbia on July 23 1914. The author has no claim to explore and describe the genesis and causes of World War I – a theme filling many volumes written by noted European historians. These causes are too complex and many-layered to be only mentioned in a twenty-paged text: such an attempt would have to be necessarily reduced at a meager collection of commonplaces. Instead, I have opted for an analysis of the July crisis' first twenty-five days, a period in which the foreign-policy decisions of three key actors (Austro-Hungary, Germany and Serbia) had been shaped and born their first fruits.

The Sarajevo assassination had a dual aspect: it was a terrorist act of extremely nationalistic youth movement Mlada Bosna, but it also was an integral part of national emancipation and liberation processes taking places in the Balkans from the outbreak of Serbian revolution in an accelerating pace. The Austrian investigation of this crime quickly revealed the involvement of some Serbian military officers in organizing, preparing and providing logistic support to the immediate

perpetrators of assassination, but not any collusion of Serbian government. Based on evidence provided by Austrian law-enforcing bodies, Austro-Hungarian government had officially requested from Serbia to start her own inquiry into Serbian subjects' links with Sarajevo gunshots. Simultaneously, Vienna had urged that Russia apply pressure on Serbia to give a proper satisfaction to this demand. Despite Germany's full diplomatic support to these steps, they were fruitless: both Serbia and Russia had refused to take into account relatively moderate demands of Central Powers. In the meantime, in first reaction at Sarajevo assassination, Serbian ambassadors to France and Russia, Vesnić and Spalajković respectively, stated that Serbia had warned the Austro-Hungarian government of the impending murder – something that Serbian Prime Minister Pašić had vigorously denied in interviews to *Az Est* on 7 July and to the Paris edition of the *New York Herald* on 20 July. With refusal of this Austro-Hungarian demand in Belgrade and St. Petersburg, the first stage of July Crisis was brought to an end.

The second phase had encompassed the process of taking political decision on presenting an ultimatum to Serbia and formulating its wording in a way guaranteeing that it would be rejected. Military circles in Austria were prone to the immediate attack on Serbia with no declaration of war, but Hungarian Prime Minister Tisza had obstinately opposed to the war option arguing that any attack on Serbia would trigger Russian intervention and outbreak of a world war make at least much more probable, if not inevitable. Middle solution, adopted under the strong pressure of Germany – to send an unacceptable ultimatum to Serbia – was the least favorable one for its authors: it missed the surprising effect of a Blitzkrieg, not acquiring a semblance of international legitimacy for an aggressive encroachment onto the territory of a weaker neighbor. The German aims were more comprehensive: while Dual Monarchy had struggled for her survival against virulent germs of national self-determination dissipating her internal, partly even medieval structures, Reich had striven for more ambitious and more indefinite concepts, divided between fascinating conquest of East and strife for world naval supremacy. Finally, Serbia was not a mere innocent victim of unprovoked foreign aggression: an offensive aspect of her policy towards Austria-Hungary, more present as general mood of public opinion than as an officially formulated government's foreign-policy program, had revolved on unsolved, maybe unsolvable Yugoslav question in adjacent Monarchy. Playing a role of Yugoslav Piedmont, Serbia had actively undermined the foundations of Habsburg Danube Commonwealth, and more informed part of Serbian publics knew this. Italian Piedmont was able to unify Italy without destroying Habsburg rule; Yugoslav Piedmont would not be able to do so.

The third and last phase of July crisis' formative period was extended from taking the final political decision on ultimatum to delivery of this document to Serbian government (July 14 – 23). The delay was due to the two distinct factors. The Chief of Austrian General staff Conrad had warned his Foreign Minister Berchtold that the Austro-Hungarian Army was not prepared for declaration of war to Serbia until July 25, a date when summer harvest in country would be over. On the other hand, both Central Powers had desired that the ultimatum was to be presented to Belgrade only after the Russo-French summit in St. Petersburg had been ended, in order to prevent inter-allies consultations at the highest level in the moment of revealing the Balkan crisis. German diplomacy had falsely persuaded Entente Powers that German government had no knowledge on the ultimatum's content. Germany had also misled her only ally into belief that she sincerely strove to localize the imminent Austro-Serbian war forestalling the possible Russian intervention, while she was in fact stirring up a war against Russia and France, hoping that Great Britain would remain neutral in this conflict.

Keywords: Germany, Austria-Hungary, Serbia, July Crisis.

Доц. др Јелена Ђеранић¹

ШКОЛОВАЊЕ СРПСКИХ ЂАКА У ФРАНЦУСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Рад је посвећен школовању српских ђака у Француској за време Првог светског рата. Након уводних напомена о начину реализације овог пројекта, у првом делу рада укратко је описан прелазак ђака преко Албаније и путовање бродовима за Француску. У оквиру другог дела, анализирани су два правна акта којима је било уређено школовање српских ђака у Француској: Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама и Уредба о школовању и васпитању српске омладине у Француској. У трећем делу рада представљена је организација школовања српских ђака у оквиру француског образовног система, а у четвртом делу њихов свакодневни живот у Француској. Посебна пажња у раду посвећена је образовању студената на универзитетима широм Француске. На послетку је размотрен значај и утицај школовања српских ђака у Француској на развој српског послератног друштва.

Кључне речи : Први светски рат, српски ђаци, Француска, Србија, образовање.

1. Уводне напомене

Период Првог светског рата је, у протеклих сто година, био једна од тема о којој се доста писало, при чему су догађаји анализирани превасходно кроз војну или политичку призму. Стога су поједини аспекти овог периода српске историје, као што је друштвени живот, а посебно живот обичних људи, остали недовољно расветљени. Школовање српских ђака у Француској за време Првог светског рата, као значајан догађај из друштвене историје Србије, анализиран је само фрагментарно, иако је овај несвакидашњи културно-просветни феномен имао далекосежан утицај на међуратна збивања у Србији.²

Идеја о школовању српских ђака у Француској потекла је од француског посланика Андре Онора (*André Honnorat*) који је у Скупштини, почетком 1914. године, предложио да се упражњена места у француским лицејима попуне децом борача палих у балканским ратовима. После повлачења српске војске и народа из Србије 1915. године, питање забрињавања српских ученика поново је постало актуелно. С тим у вези, А. Онора покренуо је сличну иницијативу, тј. изнео предлог да се известан број српских ђака, деце погинулих војника, прими у француске школе о трошку француске државе. Са овом идејом упознат је тадашњи министар просвете у влади Србије, Љубомир Давидовић који је у јесен 1915. године у том правцу отпочео преговоре са Огистом Бопом, француским послаником у Србији. Након завршетка преговора, Комисија за спољне послове француске скупштине, 16. новембра 1915. усвојила је Резолуцију о хостилизацији

¹ Институт за упоредно право у Београду, Правни факултет у Бања Луци.

² М. Николов, *Школовање српских ђака у избеглиштву – Француска 1916-1918*, Педагошки музеј, Београд, 2009, 5.

500 српске деце у француским школама и интернатима. Истовремено је донета одлука о обезбеђивању новца за овај подухват. У допису Министарства образовања Француске од 2. децембра 1915. тражило се да француске школе прикупе податке о броју слободних места. Усвајањем Резолуције и пропратних аката Француска је показала спремност да подржи Србију финансијски, материјално и морално. Дакле, у току 1915. и 1916. године, Француска је учествовала у "српској Голготи", тако што је, примила српске ћаке и студенте у своје школе и универзитете.³

Како би се расветлила једна занимљива и значајна тема из периода Првог светског рата, као што је школовање српских ћака у Француској, у раду је, најпре, размотрен прелазак ћака преко Албаније и путовање бродовима за Француску (први део), затим, правни акти којима је било уређено школовање српских ћака у Француској (други део), организација школовања српских ћака у оквиру француског система образовања (трећи део), свакодневни живот српских ћака у Француској (четврти део) и на послетку значај и утицај школовања српских ћака у Француској на развој српског послератног друштва (пети део).

2. Прелазак преко Албаније и путовање бродовима за Француску

Крајем 1915. године велики број српских ћака, заједно са учитељима, професорима и неколицином родитеља, отиснуо се, преко Црне Горе и Албаније, пут Француске. Путовање је било веома дugo и исцрпујуће, тако да неки ћаци, услед хладноће, умора и глади, никада нису ни стигли до одредишта одакле је требало да савезничким бродовима буду пребачени у Француску. "Сви су они прешли, са мало изузетака, кршевиту Албанију и искусили све тешкоће и сву горчину одступања пред многобројним и немилосрдним непријатељем. Многи њихови другови остали су заувек у албанским планинама. За време тромесечног одступања под најтежим околностима, без хране и топле одеће, по беспућу, остали су у животу само они које је мајка природа обдарила изузетном телесном отпорношћу. Многи су прешли Албанију са мало албанске опоре проје."⁴

Без обзира на напоран пут преко албанских планина, ћаци су били веома узбуђени при помисли да ће отићи у Француску коју су доживљавали као земљу великих научних открића, колевку идеје прогреса, просвећености и људске племенитости у којој су се кроз векове одигравали најзначајнији историјски догађаји. Већ почетком децембра 1915. године из Солуна је у Француску кренуо први брод са око стотину млађих ученика и ученица, а из Скадра су пошли они мало старији који су имали више од петнаест година.

Међутим, српски ћаци, изнурени од преласка преко Албаније и ненавикнути на путовање морем, тешко су подносили вожњу бродовима. Код већине се појавила тзв. морска болест. Они који су путовали француским бродовима, као лек за "морску болест" добијали су од Француза кувано вино са хлебом. Захваљујући овом "изванредном" леку морска болест је код већине несталла. "То вино заиста чуда чини! Са нестрпљењем сам

---

³ С. Сретеновић, Француско-српски односи у XIX и XX веку, *Међународни проблеми*, 4/2009, 542.

⁴ Ј. Ђурић, "Путовање српских ћака француским бродом *Provence* из Солуна за Марсель", *Голгота и Вакаре Србије 1915-1918* (ур. С. Ђурић, В. Стевановић), БИГЗ, Београд, 1986, 279.

чекао оброке куваног вина и хлеба. Вино и хлеб на морској пучини! То ми поче враћати снагу.⁵

Када су коначно, скромно обучени и болесни, пристигли на француско тле, били су с једне стране, радосни, али с друге уплашени и тужни због родитеља, комшија и пријатеља који су остали тамо далеко, у Србији. Бранислав Нушић је у књизи "Деветсто петнаеста" забележио : "Понећемо у недрима, у крајичку једне марамице, прегршт земље српске; понећемо те Отаџбину, собом! Као што у причешћу капљица вина садржава сву величину једне вере, и једног наука, тако ће ова прегршт земље садржавати у себи сву величину једне љубави за Отаџбину и љубави за слободу."⁶

Ипак, гостопримство француског народа, на које су српски ђаци наилазили, до некле је ублажило њихову тугу и страхове. Сваки пут када су бродови са ђацима пристизали, на пристаништу се окупљало много света који их је срдечно дочекивао. Док су ишли улицама, изнурени од дугог пута, "...на балконима и прозорима високих палата начичкао се био силен свет и упућивао им своје поздраве:

- Bravo Serbes, bravo Serbes!

Тако су Французи поздрављали омладину оног народа који се у читавом свету прославио храброшћу и прихватили је као своје сопствене сународнике.⁷

3. Правни акти којима је регулисано питање школовања српских ђака у Француској

Организација наставе и издржавање српских ученика и студената у Француској за време Првог светског рата били су уређени на основу два правна акта: Конвенцијом о школовању српских студената ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама, потписаном на Крфу 28. октобра 1916. и Уредбом о школовању и васпитању српске омладине, донетом на Крфу 7. октобра 1917.

3.1. Конвенција о школовању српских студената, ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама

У циљу организовања наставе и издржавања српских студената и ученика у Француској, 28. октобра 1916. на Крфу потписана је Конвенција између српске и француске владе о школовању српских студената ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама. Конвенција је садржала шест тачака и била је закључена на три године, са могућношћу обнављања уколико за тиме буде потребе.

На основу Конвенције, француске мушке и женске учитељске школе биле су у обавези да сваке године приме на школовање известан број ђака. У свакој француској учитељској школи која прими српске ученике, постављао се о трошку српске владе, професор који је предавао српски језик, књижевност и националну историју и који је у исто време био васпитач. Француска влада је једним делом на себе преузела издржавање ученика у интернатима.

⁵ *Ibid.*, 281.

⁶ Љ. Самарин, *Ходочашће на Крф*, Театрон, Београд, 2004, 62.

⁷ *Ibid.*, 283.

Када је реч о високошколском образовању, Конвенцијом је било предвиђено да један број српских студената буде ослобођен трошкова уписа и државних такси, као и да Министарство просвете Француске одређеном броју успешних студената обезбеди стипендије. На сваком француском универзитету који је примао српске студенте било је и неколико српских професора. Они су, уз одређену, надокнаду, предавали српски језик, књижевност и националну историју.⁸

3.2. Уредба о школовању и васпитању српске омладине у Француској

Други правни акт који је регулисао школовање српских ћака у Француској за време Првог светског рата била је Уредба о школовању и васпитању српске омладине у Француској, потписана на Крфу 7. октобра 1917. Уредба је имала десет тачака и објављена је 31. октобра 1917. у "Српским новинама" штампаним на Крфу.

Први део Уредбе односио се на рад Просветног одељења, које је установљено у Паризу као одељење Министарства просвете са задатком да води послове у вези са школовањем, васпитавањем и физичким јачањем српске омладине у Француској током Првог светског рата. На челу Просветног одељења био је шеф који је управљао самим одељењем, као и универзитетским, средњошколским и ученичким групама. Осим тога, шеф одељења био је задужен и за послове у вези са смештањем и размештањем студената и других ученика, као и њиховим школовањем.

Уредбом су били регулисани права и обавезе студената, тј. сваког ученика који је положио виши течајни испит и уписао се као редован студент на универзитет, у техничку школу или на припремни курс за техничаре. Трошкове школовања студената, на основу Конвенције о школовању српских студената, ученика и ученица, преузела је француска влада, уз финансијско учешће Министарства просвете Србије.

Осим тога, Уредбом је била уређена организација матурских течајева, као и школовање српских ученика у француским лицејима и колеџима. Када је реч о најмлађима, било је предвиђено да се у местима у којима је постојао довољан број ћака дораслих за основну школу отворе основне школе и да у њима наизменично раде српски и француски учитељи.

На основу Уредбе, уверења и других аката које је Просветно одељење издавало као званичне документе потребне за ступање у другу школу или за легитимисање пред другим властима носила су печат с грбом Краљевине Србије и натписом *Légation de Serbie en France*.⁹

4. Организација школовања српских ћака у оквиру француског система образовања

Сви ученици пристигли из Србије, уклапајући се у француски систем образовања, били су распоређени у основне школе, више основне школе, учитељске школе, трговачке школе, лицеје и колеџе. Све школе биле су интернатског или полуинтернатског типа. Крајем 1916. године, после обављеног лекарског прегледа, за оне који су били способни за војску основан је Ђачки батаљон у Жозјеу (*Jausiers*). За оне ћаке који су то-

---

⁸ М. Николов, 21.

⁹ *Ibid.*, 23-24.

ком школовања у француским школама напунили осамнаест година били су отворени матурски течајеви у Ворпену (*Vorpain*) и Виривилу (*Viriville*), а касније и Српска гимназија у Ници (*Nice*) и Болијеу (*Beaulieu*).

4.1. Основне школе

Број српске деце која су у Француској за време Првог светског рата похађала основне школе био је мали у односу на ѡаке других старосних група.¹⁰ Према сачуваним статистичким подацима, највећи број ѡака основношколског узраста налазио се на Корзици и то у три града: Ајачију (*Ajaccio*), Бокоњану (*Bocognano*) и Учану (*Ucciano*). У овим основним школама настава се одвијала према плану и програму који су у Србији били на снази пре Првог светског рата. Предавања су била двојезична, три дана у недељи на српском, а три дана на француском. Захваљујући оваквој организацији наставе, деца су за релативно кратко време савладала за њих страни, француски језик, као и предвиђено школско градиво.¹¹

4.2. Више основне школе, лицеји и колеџи

Српски ученици који нису били старији од осамнаест година су, након доласка, почетком 1916. године, распоређени по француским вишим основним и средњим школама – лицејима и колеџима. У француским лицејима и колеџима, они су учили по наставном плану и програму одређеном за те школе, а свака група српских ѡака имала је посебног наставника за српски језик, националну историју и географију, као и васпитача. Српски ѡаци су, као и њихови француски другови, живели у интернатима.

Без обзира на почетне тешкоће, као што су навикавање на нове животне околности и разумевање страног језика и културе, српски ѡаци су постизали добре резултате, којима су били задовољни и француски и српски професори. "Постигнути резултати су веома задовољавајући и они уливају наду да се процес упознавања са француском цивилизацијом, након повратка ових младих људи у њихову домовину, неће тиме прекинути."¹²

Српске ѡаке су у француским лицејима и колеџима често посећивале знамените личности из политичког и друштвеног живота Француске, али и Србије. Тако је и сам престолонаследник Александар Карађорђевић 16. марта 1916. обишао колеџ у Фонтенблоу. Министар просвете Србије, Љ. Давидовић, који је у великој мери заслужан за реализацију идеје о школовању српских ѡака у Француској и сам их је посетио више пута. Приликом једног од обиласка упутио је писмо захвалности француској влади у коме, између остalog, стоји : "У трагичним данима које преживљавамо, српска деца која су се нашла у Француској нашла су на незабораван матерински пријем. Влада републике и сви француски народ такмичили су се у племенитости да би им ублажили горчину изгнанства. Ступајући ојађене душе на Ваше тло, наша деца нашла су другу отаџбину која

¹⁰ По неким статистичким подацима објављеним 1918. године, током Првог светског рата у Француској се школовало 319 ѡака основношколског узраста, и то 200 девачака и 119 девојчица. (М. Николова, 18)

¹¹ М. Николова, 29-30.

¹² Љ. Трговчевић, *Два документа о школовању српске омладине 1917. године*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1983, 101 (наведено према : М. Николов, 33).

је умела да утре њихове сузе и она се сада ту припремају да би сутра били генерација достојна својих очева. Следећи племениту традицију Ваше велике отаџбине, Ви сте учествовали у једном делу јединственом у историји и ја имам ту част да Вам, у име Краљевине Србије изразим искрену захвалност родитеља осталих у Србији који ће, знајући да су њихова деца заштићена, са више наде носити свој крст патњи.¹³

4.3. Матурски течајеви

Матурски течајеви организовани су за оне ученике који су имали више од осамнаест година, па по француском закону о школству нису могли да се упишу у француске средње школе. Просветно одељење је, уз сагласност француске владе, средином 1916. године, организовало матурске течајеве у неколико француских градова : Ворпену, Виривилу, Мон Дофену, Жозјеу, Аркеј Кашану, Лоргу, Ници и Боли

4.3.1. Српски ћачки батаљон у Жозјеу

Посебно место у систему матурских течајева заузима Српски ћачки батаљон у Жозјеу организован за ученике старије од осамнаест година и способне за војску. Овај батаљон имао је задатак да пружи војничку спрему, с једне стране, и на матурским течајевима омогући младићима завршетак средњошколског и стручног образовања, с друге стране. Војну обуку и наставу у Жозјеу изводили су Срби.

Иако се рад у Жозјеу одвијао у отежаним условима, захваљујући великим залагању професора и ученика, резултати су били завидни. О томе најбоље сведоче коментари самих Француза : "Ови млади људи постигли су такве резултате да су француски официри који су их видели били задивљени и нису умели доволно речима да похвале њихово војничко држање и дух који код њих влада."¹⁴

Међутим, у децембру 1916. године стигло је наређење министра војног да ћаци рођени 1897. и раније морају да прекину са учењем. Министар просвете, Љубомир Давидовић, био је мишљења да ћаци не треба да прекидају са школовањем јер су Србији преко потребни школовани чиновници. Ипак, Министарски савет је на седници одржаној 28. октобра 1916. донео одлуку да старији ћаци буду пребачени у српске резервне трупе у Бизерти.¹⁵

4.4. Српске гимназије у Ници и Болијеју

У складу са Уредбом о школовању и васпитању српске школске омладине, крајем августа 1916. године Просветно одељење почело је рад на отварању Српске гимназије у Ници. Гимназија је била предвиђена за ученике ослобођене војне обавезе и оне који су имали више од осамнаест година, те нису могли да остану у француским школама.

Занимљиво је да је интернат Српске гимназије био смештен у неколико зграда, међу којима је била и петоспратна Асторија, један од најлепших хотела у Ници. Будући да

¹³ Ј. Самарџић, *Ходочашће на Крфу*, Театрон, Београд, 2004, 43 (наведено према : М. Николов, 38).

¹⁴ П. Милосављевић, *Српски ћачки батаљон у Жозијеу (Доњи Алпи)*, Историјски гласник, Београд, 1964, 38 (наведено према : М. Николов, 46).

¹⁵ Записи седнице Министарског савета Србије 1915-198, Београд, 345 (наведено према : М. Николов, 46).

су капацитети у Ници били недовољни, а да је временом број ђака бивао све већи, Српска гимназија у Ници закупила је за потребе школовања српских ђака два хотела и две виле у селу удаљеном само неколико километара од Нице у правцу Монте Карла, Болијеу.

Упркос свим тешкоћама које су пратиле рад ове две гимназије, матуранти су доста добро савлађивали средњошколски програм и касније уписивали француске универзитетете. Ученици српске гимназије у Ници и Болијеу били су снага за обнову послератне Србије

4.5. Трговачке и пољопривредне школе

Међу српским ћацима који су стигли у Француску било је дosta ученика Трговачке академије у Београду, трговачких школа у Скопљу и Битољу, као и пољопривредних и занатских школа.

На основу одлуке Министарства привреде од 29. маја 1916. установљена је Вишта трговачка школа у Ексу (*L'école supérieure de commerce serbe à St. Eloi, Aix-en-Provence*), познатој студентској варошици смештеној на тридесетак километара од Марсеља. Настава у школи извођена је према програму Државне трговачке академије у Београду. Ученици који су школске 1916/17. положили испит спремности (матуру) били су упућени у француске више трговачке школе. И они су, по завршетку рата, радили у Министарству финансија и банкама, а неки од њих и у Француско-српској банци у Београду и Скопљу.

Будући да је пољопривреда представљала најзначајнију привредну грану у Србији, још пре почетка Првог светског рата била је успостављена мрежа трогодишњих пољопривредних школа. Дошави у Француску, земљу широм света познату по вину и сиревима, српски ћаци добили су могућност да наставе школовање у француским пољопривредним школама специјализованим за поједине пољопривредне гране. За школовање ученика у пољопривредним школама било је надлежно Министарство народне привреде¹⁶ које је поставило свог делегата у Паризу. Он се, уз друге послове, бавио и питањима у вези са образовањем српских ђака у француским пољопривредним школама. У фебруару 1916. у Марсељу је основана Привредна инспекција, задужена за бригу о ћацима у трговачким, занатским и пољопривредним школама.

4.6. Образовање студената

У Француској су се, за време Првог светског рата, школовали и српски студенти. Ипак, број студената био је мањи у поређењу са ћацима основних и средњих школа, јер су студенти, због година, подлегали војној обавези. Упркос томе, многи су успели да заврше факултете у Паризу, Лиону, Бордоу, Дижону, Тулузу и другим универзитетским градовима широм Француске. Одмах по доласку српских студената у Француску, за њих је организована настава француског језика, која им је омогућила да, поред споразумевања у свакодневном животу, прате предавања на француском језику.

Конвенцијом о школовању српских студената, ученика и ученица у француским универзитетима и учитељским школама било је предвиђено да француски универ-

¹⁶ Министарство народне привреде је, после повлачења из Србије у јануару 1916., као и друга министарства, деловало са Крфом.

зитети примају сваке године известан број студената које одреди српска влада. На сваком универзитету на којем је било српских студената, професори из Србије (један или више њих) предавали су српски језик, књижевност и националну историју, а могли су да држе и допунске часове француским студентима. Приликом уписа на факултет, сваки студент је морао да покаже сведочанство о положеном испиту зрелости у француској или српској средњој школи, с тим што су они студенти који су имали само српско сведочанство морали да пруже и доказ о познавању француског језика, неопходног за праћење наставе. Укупан број студената одређивало је Просветно одељење, уз сагласност француског Министарства просвете. Поједини студенти су били ослобођени плаћања уписа и других државних такси, а неки су добијали и стипендије.

Уредбом о школовању и васпитању српске омладине у Француској било је предвиђено да се један број српских студената школује о трошку француске државе (Министарства просвете и лепих вештина). Просветно одељење омогућило је студирање одличним и врло добрим ученицима примерног владања, као и деци сиромашних родитеља, тј. онима који нису били у могућности да се сами издржавају.

Обавезе студената који су примали српску или француску државну помоћ биле су да редовно похађају наставу и семинаре, предају практичне радове, положу колоквијуме, дају испите и на крају положе дипломски испит. Сви студенти који су завршили факултете у Француској били су располагању Министарству просвете Србије.¹⁷

Један од већих проблема са којим су се суочили српски студенти на школовању у Француској била је војна обавеза, тј. одлазак на фронт. Министарство просвете и црквених послова више пута је тражило од Министарства војног да се што већи број младих људи ослободи војне обавезе и да им се омогући наставак школовања, схватајући колика ће бити потреба, по завршетку рата, за школованим кадровима. Међутим, Министарство војно је због великог броја погинулих на фронту стално захтевало да се број војника повећава и да се ученици, уместо у школе шаљу на фронт. Неслагање између војних и просветних власти било је сасвим разумљиво. С обзиром на губитке у интелигенцији у току ратова, министар просвете је заступао становиште да не треба допустити да ниједан студент или ученик средњих и стручних школа у Француској прекида школовање како би ишао у војску. Штавише, сматрао је да би требало учинити управо обратно и по могућству упутити из војске у школе што већи број студената и ученика. Тек после дуготрајних преговора министар војни је 8. децембра 1916. одобрио предлог на основу кога војно обавези подлежу само рођени 1896. и раније, способни за војску. Они који су били рођени 1898. нису уопште били обухваћени регрутацијом, док су рођени 1897. упућени у Ђачки батаљон у Жозјеу. Занимљив је податак да је до краја 1917. године из војске пуштено преко 300 ћака, од којих је 150 студената било упућено на школовање у Француску и Италију.

5. Живот српских ћака у Француској

У српским новинама штампаним на Крфу Министарство просвете је од априла до октобра 1916. године објављивало спискове са основним подацима о ученицима који су отишли у Француску. Спискови су састављани на основу првог места боравка у Француској. Увидом у ове податке, долази се до закључка да су деца која су отишла на

---

¹⁷ М. Николов, 86-87.

школовање углавном потицала из богатијих и образованијих породица, док је мали број ђака потицаша из сељачких породица.

Изнуђени од преласка преко Албаније, скромно обучени и болесни, ступивши на француско тле почетком 1916. године, српски ђаци су, с једне стране, осећали несигурност због незнанства страног језика и непознатих људи, а с друге стране, неизмерну захвалност домаћинима. Када је почела настава, већина ђака постизала је веома добре резултате. Ипак, на њихово расположење и испуњење школских обавеза нису могле а да не утичу вести из Србије које су споро пристизале.

Током школовања у Француској, један од највећих проблема за српске ђаке представљао је интернатски начин живота који је подразумевао строгу дисциплину и поштовање одређених правила. Овакав режим живота је, ђацима из Србије, био стран и нов. Они су, као француски ђаци, били обучени у плаве штофане униформе, а на главама су обавезно носили капе. Ради лакшег прилагођавања на интернатски начин живота, сваки ученик имао је своју француску породицу код које је проводио празнике и распусте. Они сиромашни добијали су одећу, обућу и књиге, а неки од њих и мали цепарац. Ученици су у интернатима имали обезбеђена сва три оброка, доручак, ручак и вечеру, а четвртком и недељом су уз оброке добијали мало воћа или колача. Иако су јела углавном припремана на српски начин, ученици су се често жалили на лошу храну. Највише им је сметала количина хлеба коју су добијали, што је разумљиво, јер су код куће навикли да једу пуно хлеба.¹⁸

Поред интернатског начина живота, велики проблем приликом школовања српских ђака у Француској представљао је и недостатак уџбеника, и то на свим нивоима образовања, од основних школа па надаље. Сходно томе жива реч професора била је кључни извор знања, те се учило превасходно из бележака.

У слободно време српски ђаци су упражњавали различите активности, од певања у хоровима, преко ангажовања у литературним и глумачким дружинама, као и фудбалским клубовима. Упркос тешкој ситуацији кроз коју је пролазила српска омладина, раздвојена од породице и домовине, они се нису много разликовали од својих француских вршњака и волели су све оно што је карактеристично за те године живота. Тако су нпр. српски ђаци, посебно девојке, волели лепо да се обуку, па су цепарац трошили купујући ципеле.¹⁹

Традиција прославе дана Светог Саве у српским школама, која се развијала са ширењем образовања у Србији током XIX и XX, одржана је у француским школама и српским гимназијама и у најтежим тренуцима Првог светског рата. Свечаностима су, поред српских ђака и учитеља, присуствовали и француски ученици, народни посланици, трговци, војници, чиновници, официри. На тим прославама српски ђаци су изводили позоришне представе на српском језику, рецитовали, свирали и певали, а у паузама, професори су држали говоре. Управо захваљујући овим прославама, француска јавност била је у прилици да се упозна са српском традицијом и културом.

Током постојања српских гимназија у Ници и Болијеу, и рада матурских течајева у Жозјеу и Лорги, српски ученици су чак организовали неколико штрајкова. Ови штрајкови су заправо били израз емотивног стања кроз која је пролазила српска омлади-

¹⁸ М. Николова, 72.

¹⁹ М. Сртенојић, Српски ђаци у француској волели су да се лепо обуку", *Политика*, 5.01.2010,

на. Забележено је да је децембра 1917. године дежурни професор за време доручка уда-рио шамар једном ученику. Схвативши то као повреду младалачког достојанства, сви ученици су ступили у тродневни штрајк. Тражили су од управе да се строги професор удаљи из гимназије, а штрајк се завршио тако што је професор премештен.²⁰

У животу српских ћака у Француској било је и веома тужних догађаја, као што је било самоубиство једног матуранта у Болијеу. Он се убио из револвера у хотелу "Асторија". Иначе, важио је за доброг друга и примерног ћака, али су га неки тешки до-гађаји (између осталог и братовљева смрт) навели да одузме себи живот.²¹

Како се рат ближио крају, млади људи су са великим нестрпљењем ишчекивали повратак кући. С једне стране били су веома срећни, али су, с друге, осећали огромну одговорност. Из иностранства се у Србију, по завршетку рата, вратила читава послерат-на универзитетска генерација од које се много очекивало. Стрепње пред новим изазови-ма који их очекују по повратку у отаџбину веома лепо је дочарала једна ученица у матурском задатку под називом "Како замишљам свој повратак у домовину". "Повратак код нас значи сасвим нешто друго до повратак обичних изгнаника, повратак код нас значи почетак нечега, и када се будемо вратили, изгледаће нам као да смо се поново родили а изгнанство као један ружан сан... И тако у новом животу преданог рада схватићемо сми-сао живота коју сад још тражимо, док сада ни рукама да је дохватимо, а она нестане, ишчезне и остави нас у тами питајући. Спремајмо се за повратак, спремајмо се, али нека нам је увек у памети шта се од нас тражи и какву ћемо земљу затећи. Те две идеје нека нам буду вође целог нашег школовања у Француској или ма где у савезничкој земљи и надајући се да ће *наша* Србија, коју ми будемо створили бити и јача и боља но Србија чију ћемо слику затећи у повратку."²²

6. Значај и утицај школовања српских ћака у Француској за време Првог светског рата на развој српског послератног друштва

Значај школовања српских ћака у Француској за време Првог светског рата огледа се, пре свега, у томе што је остварен континуитет у образовању српске омладине током XX века. У окупиранији Србији већина школа није радила, а онај део ћака који је остао, наставио је нередовно школовање по наставним плановима и програмима аустро-угарског и бугарског окупатора. За разлику од њих, они који су отишли у Француску, имали су прилике да наставе школовање у француским школама или у оквиру матур-ских течајева, а касније и у гимназијама у Ници и Болијеу. Њихово школовање у Фран-цуској оставило је дубок траг у српској историји XX века.

Приликом разматрања утицаја који је школовање српских ћака у Француској за време Првог светског рата имало на развој српског послератног друштва, морају се узети у обзир два аспекта. Први је личне природе, у смислу утицаја који је школовање у Француској оставило на лични и професионални живот тих младих људи који су се вра-тили у Србију да стеченим знањима допринесу њеном напретку. Други аспект је поли-

²⁰ М. Николов, 114-115.

²¹ *Ibid.*, 115.

²² АС, МПс, РО, Париз, 1919, Ф XLI, р./2 : писмени задатак из српској језику ученице Персиде Ђури-шић, рађен у Српској гимназији у Болијеу на матурском испиту 25. Августа/ 7. Септембра 1918, под називом *Како замишљам свој повратак у домовину?* (наведено према : М. Николов, 116).

тичке природе и односи се на утицај који је Француска, као држава, имала на Србију, тј. Југославију између два светска рата.

6.1. Стручни и професионални живот српских ћака школованих у Француској

Време које су српски ћаци провели у француским школама током Првог светског рата утицало је како на њихов лични тако и на професионални живот. При повратку у отаџбину, они нису донели само знање, већ манире и стил живота. Нове навике које су стекли у моди, исхрани и свим другим аспектима социјалног живота биле су веома значајне за трансформацију Србију од сељачке, превасходно пољопривредне земље, у модерну државу. "После ратника поче да долази бежанија из Француске и ћаци из француских и енглеских колеџа. Ћаци су дочекани најсрдочније...лепи, симпатични, лепо обучени, они донеше знање француског језика и елеганцију француских одела и шешира. Одмах су падали у очи поред својих другова који су остали под Шумадијом, јер ови беху поцепани, ослабили, у ципелама поткованим плочицама, а млади и лепи Французи, како их прозваше девојчице, очаравају своје колегинице."²³

У Француској је, за време Првог светског рата боравио и релативно мали број женске деце. Управо су те ученице, касније, у послератној Србији, представљале значајан проценат школованих жена. Захваљујући Првом светском рату и боравку у Француској, оне су виделе и научиле оно што у то време никако нису могле у својој земљи. Другим речима, и поред страхота које је остави за собом, рат имао је и позитивне стране, у смислу да је управо Први светски рат омогућио српским девојкама да се школују. Образовање су стекле у женским лицејима, учитељским школама и на факултетима широм Француске. Међу њима је било учитељица, лекарки, правници, професорки итд. Чињеница да су биле школоване, омогућила им је да буду економски независне. Будући да у предратној Србији готово да није било школованих жена, француске ученице одигравле веома значајну улогу у оквиру друштвених промена које су наступиле између два светска рата. Наиме, преобраџај српског друштва, подразумевао је и стручно оснапољавање женске популације. Дакле, може се констатовати да су српске ученице из Француске биле претеча еманципованих жена и учествовале су у креирању новог културног и друштвеног миљеа послератне Србије.

Осим знања француског језика и елеганције, "француски ћаци" (како су их у Србији називали), били су ти који су у стварање нове државе унели елементе западне културе. Њихови успеси у свим областима природних и друштвених наука сведоче о квалитету образовања које су стекли у Француској. Осим што је школовање у француском систему имало далекосежни утицај на њихов професионални живот, "они су такви постали симбол једног новог времена и историјских дешавања. Тако се ни друштвена историја Србије не може комплексно сагледати без утицаја који су француски ћаци имали на свакодневни живот обичних људи или на друштвенополитичка збивања у међуратној Србији."²⁴

²³ М. Јаковљевић, "Изданци Шумадије, Београд, 2009, 253.

²⁴ М. Николов, 119.

6.2. Утицај Француске на Србију између два светска рата

Солидарност коју су Французи исказали као војни савезници омогућивши српским ѡаџима да наставе школовање у њиховој земљи, оставила је далекосежан утицај не само на ѡаке, већ и на друштвенополитички и културни живот Србије. Уосталом, Французима то и јесте била намера о чemu најбоље сведочи писмо Леона Поанкареа упућено председнику француске Скупштине у септембру 1916. године. У писму, између остalog, стоји : "Сматрам, као и Ви, да постоји виши интерес за бржи развој нама склоне интелектуалне елите Србије, којој ћemo дати печат француске културе."²⁵ Дакле, француска влада, није тежила само збрињавању српске деце и омладине, већ су се иза тог акта солидарности, налазили и неки други мотиви. Наиме, кроз процес образовања, Француска је желела да оствари своје дугорочне интересе у Србији, односно Југославији, у чему је и успела. Француски утицај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а касније и у Краљевини Југославији, био је уочљив у свим сферама друштвеног и политичког живота. На послетку, или свакако не најмање важно, циљ ширења француске културе и учења француског језика био је да се умањи немачки утицај на Балкану.

Једна од кључних полуга далекосежног утицаја Француза на Србију био је управо француски језик. Учењем француског језика формирале су се нове генерације на традицијама француске културе. Иначе, за учење француског језика од великог значаја је било оснивање Француско-српске школе *Saint Joseph* у Београду. Поред тога, за неговање културних веза између Француске и Србије била су заслужна и бројна удружења, попут Друштва пријатеља Француске (*Société des amis de la France*) и Удружење бивших ученика француских школа, основано у Београду 1930. године. Циљ овог другог удружења био је да окупља ѡаке школоване у Француској, негује и шири дух француске културе и пружи помоћ ученицима приликом запошљавања по повратку из Француске.²⁶

7. Закључни осврт

Током Првог светског рата у Француској се школовало више од 4.000 ѡака и студената. Након што је рат окончан, већина њих се вратила у Србију. Француски ѡаџи имали су, у периоду између два светска рата, значајан политички, привредни и културни утицај у својој земљи. Захваљујући знању, искуству и манирима стеченим током година школовања у Француској и њиховој несебичној посвећености јачању и унапређењу отаџбине, Србија је од сељачке, пољопривредне земље полако почела да се трансформише у модерну државу.

Данас, сто година након почетка Првог светског рата, велики број младих и даље одлази из Србије на школовање у иностранство. У оно време ѡаџи су одлазили јер је домовину потресао рат, док је данас напуштају из неких других разлога. Но, није проблем у томе што одлазе. Напротив, не може се оспорити да је јако добро да млади људи стичу знања и искуства у страним земљама широм света. Али, засигурно није добро то што ретко ко од њих одлази са идејом да се врати и ради на стварању боље и модерније Србије.

²⁵ Ј. Трговчевић, "Прилог проучавању организације школовања српске омладине у Француској почетком 1916", *Зборник радова*, Историјски институт, Београд, 1987, 268 (наведено према : М. Николова, 119).

²⁶ М. Николова, 119-120.

Током протеклих сто година Србија је много тога добила и још више тога изгубила. Чини се да је један од већих губитака, који ће имати далекосежне последице, губитак ентузијазма који нам је у аманет оставила српска ученица у свом матурском раду "Како замишљам свој повратак у домовину". У годинама које су пред нама, за Србију ће, поред решавања бројних проблема у свим сегментима привреде и друштва, један од кључних изазова бити рад на томе да се код младих људи поврати вера да својим знањем, стеченим овде или у иностранству, могу своју земљу учинити јачом и бољом.

* * *

EDUCATION OF THE SERBIAN STUDENTS IN FRANCE DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary: The paper deals with education of the Serbian students in France during the First World War. After introductory notes with regard to realization of this project, the first part of the article is devoted to the transit of the Serbian students through Albania and their journey by boats to France. The legal documents on the education of the Serbian students in France during the First World War are analyzed in the second part of the paper. The third part is dedicated to organization of the education of the Serbian students within the French education system and the fourth part to life of the Serbian students in France. The special attention is paid to education of the Serbian students on the universities thought France. Finally, the author analyses importance and impact of the education of the Serbian students in France on development of the Serbian postwar society.

Keywords: First World War, Serbian students, France, Serbia, education.

Доц. др Ивана Крстић Мистричеловић¹

Доц. др Тијана Шурлан²

РАЈСОВ ИЗВЕШТАЈ О ЗЛОЧИНИМА АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У раду је детаљно приказан извештај Арчибалда Рајса о злочинима које је војска Аустроугарске монархије починила на самом почетку Првог светског рата на територији Краљевине Србије. Рад прати Рајсову систематику описа и података о до-гађајима. Целокупан Извештај, потом, анализира се у конотацији међународног нормативног оквира који је важио у периоду Првог светског рата. Приказано је у главним цртама међународно ратно право, зачеки дефинисања међународних кривичних дела и утемељивање концепта међународне кривичне одговорности појединача. Посебан акцент у раду даје се чињеници да је представљени Извештај једини званични документ којим су документовани злочини Аустроугара над Србима. На крају рата делегација Краљевине СХС одустала је од тражења одговорности Аустроугара за ратне злочине и своје напоре усмерила само ка одговорности за бугарске ратне злочине.

Кључне речи: Рајс, Извештај, истрага злочина, међународно ратно право, међународна кривична дела.

Увод

Аустроугарска монархија је дуже од деценије водила агресивну политику према Краљевини Србији, провоцирајући ратни сукоб. У исто време је снажном пропагандом у европској јавности Србију, економски осамостаљену и територијално увећану Балканским ратовима представљала као "опасну земљу" и "праву напаст" по будућност јужнословенских народа, нарочито оних са подручја Двојне монархије. Сарајевски атентат био је за Аустроугарску добродошао повод да се, уз подршку царске Немачке, ратом обрачуна са Србијом. У Сарајеву су већ увече 28. јуна 1914. опљачкане све српске радње, што је био сигнал за погром Срба, аустроугарских поданика у целији царевини. Уследила су хапшења највијенијих Срба по унапред припремљеним листама, суђења у тзв. велеиздајничким процесима и депортације у концентрационе логоре. Мобилизација је већ била довршена, а уз посебну припрему трупа састављених од јужнословенских војника за рат против Србије организована је и посебна војска заштитних чета, тзв. шуцкора (*Schutzkorps*), регрутованих из "најгорег олоша муслиманског и католичког пролетеријата".³ Одмах након објаве рата Србији 25. јула 1914, аустроугарске војне команде добиле су наредбу којом је становништво практично препуштено на милост и немилост аустро-

¹ Криминалистичко полицијска академија.

² Криминалистичко полицијска академија.

³ В. Ђоровић, Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914-1918, Београд, 1989, 22.

угарској солдатески.⁴ Непосредно пред напад аустроугарских трупа на Србију, Врховна команда у Бечу издала је посебно упутство да се према становништву у Србији не сме имати никакве милости.⁵

Са таквим директивама аустроугарске трупе у августу 1914. врше своје прве упаде у Србију, који резултирају масовним страдањем српског народа и огромним материјалним разарањем у Поцерини, Подрињу и Мачви. Српска влада је настојала да европску и светску јавност, посебно владе савезничких и неутралних држава, упозна са злочинима аустроугарске војске и размерама страдања српског народа. У том циљу позвала је признатог стручњака криминалистике, Арчибалда Рајса, да дође у Србију, обиђе ратиште и непристрасном истрагом утврди право стање и о томе обавести свет.

Рајсова истрага злочина

Арчибалд Рајс је прихватио позив српске владе и већ у септембру 1914. стигао у Србију. Приликом свог првог боравка у Србији током септембра, октобра и новембра 1914, Рајс је, у мери који су допуштали ратни услови, спровео истрагу о свирепостима аустроугарске војске. У оквиру истраге испитао је велики број аустроугарских ратних заробљеника⁶ и стотине очевидаца зверства, прегледао лешеве и рањенике, проучио аустријску муницију забрањену ратним законима и на српским територијама које су Аустроугари напали спровео техничко истраживање. Прикупљене податке Рајс је анализирао од јануара до марта 1915, упоређујући их са подацима из војне и цивилне документације које су му српске власти ставиле на располагање. На основу тога је сачинио *Извештај о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог упада у Србију* који је у априлу 1915. године поднео српској влади.⁷ Рајсов *Извештај* подељен је у шест поглавља:

⁴ "Брза правда, нужна ратна одбрана! Са овим треба упозорити команде којих се тиче, да је ствар официра за судску службу, да поступају најстрожије у ратним процесима и код преког суда у споразуму са надлежним командантом, али да се извршење ратног одбрамбеног права при непријатељском држању месних становника, које се често чини хитно нужним, одузима из делокруга официра за судску службу, јер их ставља пред немогућност утицања, и у том правцу могу трупе поступати без интервенције ког суца на основу права нужне ратне обране према војничкој командантској моћи". В. Ђоровић, Исто, 24.

⁵ Упутство које носи потпис генерала Хорштјана (*Horstein*) садржи и ове речи: "Браћо војници, ми ћemo се ускоро наћи у једној земљи чији је народ гори од најгрознијег варварина ... носеви и уши биће вам одсечени, очи ископане ... Зато вам наређујем да према овој банди немате никакве милости, већ да све што је српско уништавате и свакога ко српски говори, без милости стрељате. При уласку у српске градове и села дужност вам је да у првом реду похапсите све високе и најугледније личности ... и у присуству свих одмак обесите из сваке групе по тројицу". В. Казимировић, Нема платна за црне барјаке, Историјске свеске, бр. 11, новембар 1998, 49.

⁶ Аустроугарска "казнена експедиција" заустављена је победом српске војске на Церу, чиме је осуђен план да се муњевитом акцијом оствари задати циљ: "Србија мора да цркне – Serbien muss starben".

⁷ Запањен варварским методама ратовања аустроугарских трупа, Рајс је одлучио да и пре објављивања резултата своје анкете у форми званичног извештаја српској влади, као специјални ратни диписни утицајних европских листова обавести свет о стању у Србији. Тако је већ половином октобра 1914. у листу *Gazzete de Lausanne* објављен његов први чланак "О стању духа у Србији", а до краја 1914. исти лист објавио је још осам Рајсовых чланака ("Код аустроугарских заробљеника", "Експлозивни меџи Аустријанаца", "Једна посета опколјеном Београду", "Храброст цивила и војника", "Инструк-